

AZ 1494-IKI ZENGGI GLAGOLITA MISEKÖNYV.

ÁSBÓTH OSZKÁRTÓL.

— Második, befejező közlemény. —

IV.

A zenggi misekönyv viszonya az 1483-ban nyomtatott editio princepshez.

A zenggi misekönyv a második nyomtatott glagolita missale; először 1483-ban nyomtattak, nem tudni biztosan hol, glagolita misekönyvet. Sok tekintetben érdekes és fontos az a kérdés, hogy mennyire felel meg a második kiadás az elsőnek. Ha az editio princeps a régi hagyományt megőrző kéziratok hű tükre, azt várhatjuk, hogy az újonnan nyomtatott misekönyv az első kiadásnak legföljebb itt-ott bővült lenyomata lesz. Tényleg nem tehetjük az első kiadás rendezőinek azt a szemrehányást, hogy eltértek volna a régi hagyománytól, hiszen az első, 1483-ban nyomtatott misekönyv, a mennyire három napi összevetésből ítélhetek, olyannyira híven felel meg az 1368-ban irt Novak-féle misekönyvnek, hogy kivánatos egyenesen abból a szempontból behatóbban összehasonlítani ezt a bécsi udvari könyvtárban őrzött két nyelvemléket, nem folyt-e az editio princeps közvetlenül a Novak-féle kéziratból, a melyhez még külsőleg is — nagyságban és a betűk alakjánál fogva — annyira hasonlít. Ezért tehát nem lett volna ok eltérni az első kiadástól. Jagić tényleg azt is állítja, hogy a második kiadás az elsőn alapúl: »Im Ganzen ist der Text des Missales von Jahre 1483 zugrunde gelegt und benutzt worden.«¹ Ezzel szemben áll a boldogult Brčićnek az az állítása, hogy a

¹ Ein Beitrag zur südslavischen Bibliographie. Külön leny. 5. l.

zenggi misekönyv nem alapúl az editio princepsen. Utalva a szak: értőt Brčić már említett értekezésére¹ és elhagyva a részleteket, ide iktatom hű fordításban fejtegetésének azt a részét, a melyből világosan kivehető, hogy mire alapítja véleményét: »Ez a kiadás pedig, mondja Brčić, nem vág össze sem az 1483-iki, sem az 1528-iki kiadással; még pedig nem annyira a fölhozott okokból, a melyek nem nagyok, sem nem számosak, mint inkább a sorrendben, a melyben a szavak a mondatokban el vannak helyezve. A kiadó e tekintetben más kéziratokhoz, talán régiebbekhez is, tartotta magát, mivel vagy nem volt előtte az 1483-iki kiadás, vagy nem akarta használni, minthogy jobbnak ítélte a kéziratot, a melyet e czélból kiválasztott. Ezt megerősíti az a körülmény, hogy a mi misekönyvünkben néha egy-egy félverssel, egy-egy egész verssel, egy-egy mondattal több vagy kevesebb van, mint az említett két kiadásban, és hogy a szerkezetben más a rend.«

Mielőtt a dologra magára térek, meg kell jegyeznem, hogy azt az egyik alternatívát, a mely szerint a kiadó talán azért nem indult az első kiadás szerint, azt az nem volt előtte (*nije pred očima imao izdavatelj misala od god. 1483*), nem tartom valószínűnek. Mind a mellett szól, hogy az első kiadás Velenczében látott napvilágot, maga Brčić is azt tartja valószínűnek (i. h. 166. l.). A glagolita misekönyv nyomtatásban, még pedig olyan díszes ívréti kiadásban való megjelenése, a melyenhez fogható 1893-ig nem jelent meg másodsor, kétség kívül olyan esemény számba ment a glagolita isteni tisztelethez ragaszkodó vidékeken, hogy el sem lehet képzelni, hogy híre el nem jutott volna az elég közel fekvő és Velenczével mindig összeköttetésben álló Zenggbe. Hogy Baromić Balázs, a ki közvetlenül a zenggi misekönyv nyomtatása előtt hosszabb ideig tartózkodott Velenczében, hogy az 1493-ban nyomtatott glagolita breviárium szedésére fölügyeljen, nem tudott volna az 1483-ban valószínűleg Velenczében nyomtatott glagolita misekönyvről azt lehetetlen föltennünk. De még azt sem hihetjük, hogy — bizonyosan nagy költséggel — berendezik Zenggben a glagolita nyomdát és első könyvül kinyomtatják a misekönyvet, de nem szereznek akármilyen áron és akár csak a szedés idejére az első kiadásból egy példányt. Azért haj-

¹ Rad, 59. k. 175. l.

landó vagyok inkább azt föltenni, a mit Brčić második helyen említ, hogy t. i. egy akármilyen oknál fogva nagyra becsült kéziratot választottak alapúl, ámbár a nyomtatott misekönyvet is ismerték már.

De hát valóban kénytelenek vagyunk-e föltenni, hogy nem az első kiadás alapján készült el a második, a zenggi misekönyv? Én azt hiszem, igenis. Annyi az eltérés, különösen a részletekben, a kifejezésekben, szókban, hangokban, hogy alig képzelhető el, mikép készülhetett volna a második kiadás az elsőből, ha csak tele meg tele nem írják ezt javításokkal, ha ugyan javításoknak nevezhetjük a számtalan, egészen czéltalan változtatásokat. Lehetetlen ezt egészen apróra bebizonyítanom, már azért is, mert az első kiadást mindössze három napig használhattam Bécsben,¹ de reményilem, az a kevés is, a mit fölhozok, meg fogja a szakembert arról győzni, hogy Brčićének igaza volt.

Mindenek előtt már a misekönyv berendezésében is olyan eltérést találunk, a mely nehezen érthető, ha föltesszük, hogy a zenggi misekönyv az editio princeps lenyomata. A két misekönyv első fele ugyanazt a sorrendet tünteti föl: kezdődnek a *Proprium de tempore* nevű részszel, mint minden misekönyv; az *Ordo missae* és a *Canon missae*, a melyek mai nap a nagyszombati mise után foglalnak helyet, mindkettőben a *Proprium de tempore* legvégén állanak. Ezután következnek ugyan mind a két kiadásban a *Missae votivae* néven ismert misék, de egy figyelemreméltó eltéréssel.² Az 1494-iki az 57-es számú mise után (*Za nemoćnika ki e blizu smrti*: »Missa pro infirmo, qui est prope mortem«) a tartalmuknál fogva rokon halotti misék következnek (58—77.), míg az 1483-iki

¹ Visszatérve egy tanulmányútról, külön azért akartam Zágrábba menni, hogy még egyszer összevessem a második kiadást az elsővel. De Triesztben azt a sürgőnyt kaptam, hogy nem lehet az ottani példányt most használni, mert a budapesti kiállításra fogják küldeni. Magában a kiállításban ugyan láttam a zágrábi példányt, de csak üvegen keresztül, a kulcs Zágrábban van. Ugyancsak ott láttam az 1493-ban nyomtatott glagolita breviariumot is; az üvegen keresztül is megállapíthattam, hogy technikája a ligaturákra nézve ugyanaz, mint az editio princepsé, eltér tehát a mi misekönyvünkötől, a mit pótlólag megjegyzek első közleményem 138. lapjához.

² A bécsi példányban ezek a misék csak látszólag kezdődnek a 11. számúval, a melynek neve *Misa ereju za se*: »Missa sacerdotis pro se ipso«, itt t. i. 2 levél (n4 és 5) hiányzik, e misék eleje tehát nincs meg.

kiadásban a fõnt említett misére az 78—90-es számú misék következnek, csak ezek után jönnek a *Missae pro defunctis* nevűek. Ez a sorrend nemcsak a Novak-féle kéziratban található-nak felel meg teljesen, hiszen az editio princeps különben is összevág ezzel a kézirattal, de a Hervoja-féle kézirat sorrendjének is: ebben is elõbb állanak a 78—90-es számú misék és csak ezután következnek a halotti misék, ámbár nem egészen ugyanabban az egymásutánban.¹ »A *Missae votivae* után a zenggi misésalében a *Commune Sanctorum* következik, míg az editio princepsben csak úgy, mint a Novak- és Hervoja-féle kéziratokban és a mai misekönyvekben is a *Commune Sanctorum* a *Proprium* után áll. A misekönyv végén található eltérésekre nem lehet nagy súlyt fektetni, mert azok itt is, ott is pótlások, a melyeknél a dolog természeténél fogva teljes egyezést nem lehet várni; ebben a részben még az editio princeps és a Novak-féle kézirat sem azonosak, pedig különben föltűnő e kettőnek az egyezése.

Áttérek most a részletekben lépten-nyomon észlelhető eltérésekre, a melyekben, mint már említettem, korántsem törekedtem teljességre, csak ki akartam egészíteni azt a képet, a melyet már Brěić adott a két kiadásnak egymáshoz való viszonyáról.

Mindjárt a misekönyv kezdetén nagy különbséget találunk az első és második kiadás közt. A második kiadás így kezdődik: *Počētie misala po zakonu rimskoga dvora . nedile prve prišstia stoe u svete marie velike k misi.* — azaz: Initium Missalis secundum ordinem curiae Romanae. Dominica prima Adventus, statio ad sanctam Mariam majorem. Ad missam. Az editio princepsben erre még egy hosszú rubrum következik, csak

¹ Hogy a *Missae votivae* néven ismert misék elhelyezése mennyire eltérő lehet, arra fényes bizonyosság a Hervoja-féle kézirat, a melyben a misék az 1494-iki kiadáshoz képest a következő sorrendben állanak: 78—90, 58—60, 68—71, 66, 64, 65, 61—63, 67, 72, 73 (74 és 75 hiányzanak), 76, 77, 1—9, 11—13, 19, 20, 15, 18, 16, (17. hiányzik), 21—25, (26. hiányzik), 27—38, (39. hiányzik), 40, (41. hiányzik), 42—56, (57. hiányzik), 10. Ez elrendezés által, az igaz, egymáshoz tartozó részek néha el vannak egymástól szakítva. A 72. mise a 71. misének csak variansa, ámbár a címében egy kis eltérés van: *Misa navlaština za vse dše*: (»Missa propria pro omnibus animabus«) és *Misa 2 (!) za vse umroše*: (»Missa altera pro omnibus defunctis,«) mégis 7 mise választja el egymástól. Ép úgy tartozik össze a 20. és 21. mise, a melyek közt 3 más mise áll.

úgy, mint a Novak- és a Hervoja-féle kéziratokban (l. a Hervoja-kiadásban a 7. lapon a hasonmást).

Ennek csak egyik része, ez is más alakban található a zenggi misekönyvben, ugyanazon a hasábon lent közvetlenül az első evangélium-szöveg előtt, a másik része az első adventi vasárnap végén található, de szintén sokszor eltér a kifejezésekben. Ilyen eltérések a rubrumban különben is gyakran észlelhetők. De ott is, ahol a szöveg alapján ugyanaz, nagyon sok az eltérés a részletekben.

Ez eltérések, igaz, részben nem lényegbe vágók, akkor inkább csak számuk esik latba, de vannak olyan eltérések is, a melyek különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy éppen nem ritkák, alig egyeztethetők össze azzal a föltevessel, hogy a zenggi missale az editio princeps lenyomata. Hogy ez eltérések sűrűségéről némi fogalmat adjak, kiírom az első hasáb nagyobb felét a második kiadásból és melléje állítom az első kiadás kisebb nagyobb eltéréseit.

1494.

1483.

K tēbē ģi vzdvīgī dšū moju.
 Īe moi na te *ufahī* da ne po-
 stiju se *vaŕkī*. ni posmijut mi
nepriētlī moi. ibo vsi *čekajučei*
 te ne postidet se. Šhī Puti tvoe
 ģi skaži mi. stžmī tvoimī nauči
 me. Sīva ōcu. i ēkže bē.

Potmī vrī se opetī na pš k
tebī ģi.

totu reci trikrtī ģi poṃlui.
 .v. ģe poṃlui. ošće .v. ģi po-
 ṃlui. V sie .g. neḏle i *ođ* ferie
 do *roistva* ģva ne reci. Sīva
va všnhī. na neḏle po roistvē
 hvē do nedile

upvahī
 vīvkī
*vrazi ždučei*¹

opet vrati se k tebē ģi
 kŕc postidet se.

tu
 ot
 rojenicē
 vī

¹ A Hervoja-féle kéziratban is *čekajučei* áll, míg a Novak-féle kézirat, úgy mint rendszeren, az editio princepszel egyezik, csak helyesírása más egy kissé: *ždučei*.

pušćeně aĕ i v dni sĕci i aĕ pušćenie i v svĕci
i ťte marie i po vskršni do
pršašĕ reci v semĭ mestĕ. Slva v semĭ městĕ řci
 va višnhĭ. Pořmĭ obrĕ se ĝi sv.

Vzbdi prosim ĝi silu tvoju i Vzbudi prosim ĝi silu tvoju i
 pŕdi. da ot naležĕhĭ stb. pŕdi i *velikoju nmĭ řĭstiju po-*
*mozi*¹ da ot naležeĕihĭ stb.

Már e kis idézetből is látni való, hogy az eltérések elég sürűek és különféle természetűek; vannak tisztán hangtani eltérések — *va: vĕ, ufahĭ: upvahĭ, od: ot* stb.; — különböznek a szók, és e tekintetben kétféle esetet észlelhetünk: 1. csak a képző más — *roistva: rojenĕ*, — 2. az egyházi szó helyett egy népies, könynyebben érthető szót használ a zenggi misekönyv, — *totu: tu, nepriĕteli: vrazi, ĕekajuĕei: žduĕei*; — más a szórend — *pušćenĕ aĕ: aĕ pušćenie, reci v semĭ mestĕ: v semĭ městĕ řci*; — néha más a redakció!

Nem fektetek túlságos súlyt a rubrumban elég gyakran található ilyen esetekre, a milyen p. o. *Potmĭ vrĕ se opetĭ na pš k tebi ĝi: Opet vrati se k tebĕ ĝi křc postidet se*, ámbár a többi tüneményekkel együtt ez is arra vall, hogy a második kiadás nem az elsőtől folyt. Sokkal fontosabbak azok az esetek, a hol a mise szövegében találunk eltérést, mint az utolsó mondatban. Nem volt módom mindezeket az eltéréseket, különösen az utóbbiakat rendszeres tanulmány tárgyává tenni, csak azt hozom föl, a mire véletlenül rábukkantam, ebből is csak a fontosabbakat; így is, azt hiszem, világos lesz, hogy a két kiadást nehéz közvetlen kapcsolatba hozni egymással.

Az első levél 2-ik hasábján a zenggi misekönyvben ezt olvasuk: *noĕi minu a danĭ pŕbliž se*, az első kiadásban csak úgy mint a Novak- és a Hervoja-féle kéziratokban ellenben ezt találjuk: *noĕi uspe*; itt ismétlődik azonkívül a népies *ĕekajuĕei*

¹ A dőlt betűkkel szedett mondatocska: *i velikoju nmĭ řĭstiju pomozi* azaz »et magna misericordia nobis succure« hiányzik a zenggi misekönyvben, de megvan a Novak- és a Hervoja-féle kéziratokban is, másrészt hiányzik az egykorú és mai latin szövegekben »Excita, quaesumus Domine, potentiam tuam et veni: ut ab imminentibus« stb. A zenggi misekönyv más helyen is közelebb áll a latin szöveghez, meglátszik rajta a latin szöveg alapján végrehajtott revízió!

szemben az editio princeps egyházas *žducei* (Novaknál: *ždjucei*) szavával; a népies elem különben is föl-fölötlík, így mikor *juže* »jam« helyett *jure*, *otvrzemě* h. *otvrzimo*, *oblěcēm se* h. *oblciēm se*, *vlňi* »fluctuum« h. *vaľvi* áll.

Az első levél 3-ik hasábján az editio princepsben ezt olvasuk: *Añni ġlju vmi ěko neprěidet se rodĭ sa* — az a saját-gos *se* az ige után megvan a Novak-féle kéziratban és a 3-dik kiadásban is, a zenggi míssaléban hiányzik! De a legérdekesebb ezen a hasábon az első adventi vasárnap végén a *rubrum*, mert megfelel a hosszú *rubrum* másik részének, a mely az editio princepsben, a Novak- és a Hervoja-féle kéziratokban nyom-ban a misekönyv fölirata után áll teljesen azonos tartalom mel-lett azonban a nyelvi kifejezésekben igen lényeges a különbség:

1483.

Vzvěšćamo

*da ot prve ndle ot prišastiě
daže po očišćeni ště ěrie i ot
vskrěšeniě do z dñi po peti-
kostehĭ ne dimo misu vĭ općinu
za mrtvihĭ ni ot křža v petkĭ
ni ot ěrce v šbtu ako et popĭ
veće v městě mogut se počti ašće
hotet rčene mise.*

1494.

zñno buďi

*da ot prve ndle prišastva dři po
blġdnu očišćeniě ště ěrie i od
sedmođštne ndle dři po okěbi
petĭkštĭ ne ġvořmo mše v pon-
dlkĭ za mrtvĭh ni ot křža ni ště
ěrie v šbotu da ako e vće popĭvĭ
vĭmsti mogu re' i polahku aľi
pojáci misu ku ote.*

A Novak-féle kéziratban és az 1528-ban nyomtatott harma-dik kiadásban ugyanazt a szöveget találjuk, mint az editio prin-cepsben, csak az utolsó mondatban találunk két apró eltérést: *popĭ* h. *popovĭ* és *poěti* h. *pěti* áll; a Hervoja-féle kéziratban is, a melynek szövege a róla írt munkának 7. lapján a hasonmásban olvasható, ámbár itt-ott eltér, egészben véve szintén így hangzik a *rubrum*.

A második levél első hasábján apró, de jellemző eltérés: *bĭ ěvě prideti*, a mi teljesen megfelel a latin szövegnek: »Deus mani-feste veniet«, szemben az editio princeps és a Novak-féle kézirat kifejezésével: *ĥĭ ñš ěvi prideti*.

Az editio princeps, a Novak-féle kézirat, a harmadik kiadás egytőlegységig a második adventi vasárnap *Sequentiájá*-ban a Máté ev. XI. 4. versét így kezdik: *i otvěća ima iši*, míg a zenggi mise-

könyv azt mondja: *otrěvī iši i reče imi*, hiven a latin szöveghez, de egyúttal a régiebb tradícióhoz.

A fõnt említett három forrás megõrizte még a *liho* középfokat: *glju vmi i liše prka ē*, míg a mi missalénk a népies *veče*-vel pótolja, jellemzõ egyúttal, hogy hiányzik a végén az *e »est«*, a mint hiányzik a latin szövegben is: »Etiam dico vobis, et plus quam prophetam« — és hozzá tehetjük, a mint hiányzik pl. a Zographos-evangelium szövegében is: *i liše proroka* (Máté: XI. 9.)

Hasonló revízió nyoma mutatkozik a következõ versben is, ha csak nem maradt meg itt is a régiebb, eredetibb olvasás, mert a mi misekönyvünk szövege itt is összevág nemcsak a latin szöveggel, hanem a legrégiebb glagolita kéziratok, a Zographos- és Assemani-féle evangeliumok szövegével is, míg az editio princeps; a Novak-féle kézirat és a harmadik kiadás egyaránt elhagyják a *puti* után a *tvoi*-t: *iže ugotvachi puti prěd toboju* »qui praeprabit viam (*tuam*) ante te.«

Ilyen esetet találunk mindjárt a második levél második hasábján is. Az elsõ és harmadik kiadás¹ azt mondják: naplnivše *nbskie* piće, míg a mi missalénk a latin szöveg hû másául nem »égi« hanem »szellemi« táplálékról beszél: *dšvnie* piće, v. ö. a latin szöveget: »repleti cibo *spiritualis* alimoniae.«

Még mindig ugyanazon a hasábon, de már a 3. adventi vasárnap miséjében egy igen érdekes apróságra bukkanunk. Az editio princepsben az *Oratio* emígy végzõdik: *i tmu nsei misli mlstiju tvoego posěčniē sšomī* prosvīti ģmī. A Novač-féle kéziratban is így végzõdik, csak hogy *prosvīti* ki van írva *prosvēti*, az utolsó szó után (*ģmī*) meg *nš* áll, de figyelemre méltó, hogy *sšomī* csak utólagosan bele van iktatva, úgy hogy esetleg glosszának, a *prosvēti* szó magyarázatának tekinthetõ, a mely azután belekerült volna a szövegbe. A zenggi misekönyvben tényleg hiányzik e *sšomī* azaz *svētomī* »luce« szó, azonkívül *prosvīti* h. *prosvlti* áll, nem is végzõdik az oratio *ģmī* szóval »per Dominum«, hanem *ki* »qui«-vel, a mi tudva levõleg csak rövidítés és annyit jelent mint »qui vivis et regnas«. A zenggi misekönyv szövege különben szorososan megfelel a latin szövegnek: »et mentis nostrae tenebras gratia tuae visitationis illustra. Qui vivis et regnas.«

¹ A hol, úgy mint itt, a Novak-féle kéziratot nem említem, az csak annyit jelent, hogy az idõ rövidsége miatt ebben nem néztem utána.

Nyomban erre következik a *Lectio*, a melynek fölírása az editio princepsben *pv apl k efesiemĭ*. Ez a fölírás hibás, de a mi igen jellemző, megvan már a több mint száz évvel előbb írt Novak-féle kéziratban is (*čte epĭ bž pvl ap. k' efesim'*) és ismétlődik az 1528-ban nyomtatott harmadik kiadásban is, ámbár a második, azaz a zenggi kiadás helyesen adja a fölírást: *pĕ apĭ k piliřsiemĭ kp 4* azaz: »Pauli apostoli ad Philippenses cap. 4.« A szöveg ugyanaz! Hasonló hibákat közölt Jagić a Hervoja-féle kéziratból. (11 és 12. l.) Nem is annyira maga a tény, hogy az editio princepsben hibás a fölírás, jellemző, hanem az, hogy ez a hiba megvan a Novak-féle kéziratban is, és hogy átvették a harmadik kiadásba is, míg a második ment ettől a hibától.

De nem vethetem össze lapról-lapra a két kiadást, még csak azt akarom fölemlíteni, hogy a második levél utolsó hasábján egy rubrum áll, a melynek semmi nyoma nincs az első kiadásban, sem a Novak-féle kéziratban, sem a harmadik kiadásban, és hogy az 5. levél első hasábján a szövegrevíziónak megint nyomát találjuk. Az első kiadásban t. i. azt olvassuk: *iže ot vstoka sut i ot zapada*, a zenggi misekönyvben ellenben: *ki od vstoka sunca i od zařda sutĭ*, a hol a *sunca* hozzátevése a latin »ab ortu solis« hatására vall.

Most pedig áttérek még két érdekes esetre, a mely a *Missae votivae* nevű misek között található. A 71. ilyen mise a mi misekönyvünkben ezt a fölíratot mutatja: *Misa navlařna za vse duře* azaz: »Missa propria pro omnibus animabus«. Erre következik *Misa druga za vse umvrř*: »Missa altera pro omnibus defunctis.« A 73 és 74. mise ellenben nem »minden«, hanem »sok« halottnak szól *Za mnoge umvrře*: »Pro multis defunctis és *Ořce mĭsa za mnoge umvrř*: Denuo missa pro multis defunctis.« És ez így rendjén van, hiszen különbség van minden és sok halott közt, a latin misekönyv is megkülönbözteti a két első misét (Pro omnibus fidelibus defunctis) a két utóbbtól (Pro pluribus defunctis). Az első kiadásban azonban egy sajtáságos hibát találunk: az első és második mise után, a mely minden halottnak (pro omnibus defunctis) szól, következik *Mĭsa ·v̄· (=3) za mnogo umvrřihĭ* azaz »Missa tertia pro multis defunctis« és ez a hiba megvan már a Novak-féle kéziratban is és megmaradt a harmadik kiadásban is, pedig ugyancsak könnyű lett volna azt észre venni, annál is inkább,

mert erre az következik, hogy *Misa ·h̄· za mnoge umrvše* azaz Missa *altera* pro multis defunctis!

A másik eset hasonló, a mennyiben t. i. itt is egy egészen képtelen tollhiba a Novak-féle kéziratban és a vele jóformán mindenben összevágó editio princepsben is megtalálható. A latin misekönyvnek »Missa pro una defuncta« című miséjét a zenggi misekönyv és a Hervoja-féle kézirat úgy nevezik hogy *Misa za ženu umrvšu* »Missa pro femina defuncta«, a mi a latin elnevezésnek megfelel, a Novak-féle kéziratban azonban és az editio princepsben e helyett az áll, hogy *Misa za ženu umrvšihī*, a minek semmi értelme sincs, mert annyit jelent, hogy: Missa pro uxore defunctorum!!

Még csak két apróságot akarok fölemlíteni, a melyet a *Missae votivae* nevű misékben találunk. A fönt említett *Za mnoge umrvše* »Missa pro pluribus defunctis« nevű mise vagy inkább oratio, mert nem egyéb, így kezdődik az első és a harmadik kiadásban, csakúgy mint a Novák-féle kéziratban is: *Āe emuže dostoino ē pomlovti i vinu oprostiti*, míg a zenggi kiadásban hiányzik a *vinu* »peccatum« szó, ellenben ott áll *pomilovati* után a *vazda* »semper« szó (*Āe komu dostoino est pomilovati vazda i prosti*) úgy hogy a szöveg teljesen megfelel a latin szövegnek: »Deus, cui proprium est misereri *semper* et parcere.«

Egy másik eltérést találunk a 19. misében. Az első és harmadik kiadásban ez áll: *Misa skozē blženie pti*, a Novak-féle kéziratban *Misa skozi blaženie pti* (a Hervoja-féle kéziratban *skozi soblažne pti*) a zenggi kiadásban ellenben *Misa za sablaženie pti*.

De nem folytatom tovább az összehasonlítást, csak ismétlem, a mit már e fejezet elején mondtam, hogy igen nehéz elképzelni, hogy az editio princeps szolgált volna alapul, mikor a zenggi kiadás lépten-nyomon nemcsak apróságokban, hanem gyakran igen lényeges dolgokban eltér az editio princepstől.

V.

Az 1528-ban nyomtatott glagolita misekönyv.

Az előbbi fejezetben vizsgáltam azt a viszonyt, a melyben a második kiadás az elsőhöz áll. E kérdés elől ki nem lehetett térni, még ha Jagić nem is állította volna, hogy emez amannak

forrása. Máskép vagyunk a harmadik kiadással, annak viszonya a második kiadáshoz csak akkor érdekelhetne, ha talán ki lehetne mutatni, hogy a zenggi kiadás nagyobb hatással volt rá, de ezt épen nem lehet róla mondani. Igaz, hogy a misekönyv szakasztott úgy kezdődik, mint a zenggi, annak a hosszú rubrumnak, a melyet az első kiadásban és a Novak- és Hervoja-féle kéziratokban találtunk, e helyen semmi nyoma, de ebben sem fogjuk a második kiadás hatását keresni, mihelyt arról győződünk meg, hogy ez a rövid négy soros fölírat teljesen megfelel a latin misekönyvek fölíratának és lépten-nyomon azt észleljük, hogy a harmadik kiadás különben az első után indul. Így hát szorosán véve nem is tartozik ránk a harmadik kiadás további ismertetése, de van még is egy mozzanat, a mely engem arra késztet, hogy egészen röviden ezzel a kiadással is foglalkozzam. Eddig úgy beszéltek a harmadik kiadásról, mintha az semmi egyéb sem volna, mint az első kiadás egyszerű lenyomása, tisztán csak az időközben divatba jött misék hozzácsatolásával. Broz azt mondja: az 1483. évi missale, »a mely (néhány pótlásokkal) le lett nyomtatva 1528-ban«¹ — *Koji bi preštampan (s nekoliko dodataka) g. 1528.* Így nyilatkozott már Brčić is a már több ízben idézett értekezésében, a hol (175. l.) azt mondja: »Ez a kiadás pedig (érti a zenggit) nem egyezik az 1483. évvel, sem az 1528-ikkal, a mely semmi egyéb, mint az elsőnek egy pár misével bővült másolata.« *Koje nije drugo do priepis prvoga s dodatkom njekih misa.*² Egy pár lappal előbb (170. s köv. l.) meg is nevez egy-két ilyen újonnan hozzá jött misét, de leírása, úgy mint más helyt, itt sem egészen pontos. Egyebek közt azt állítja, hogy a Festum visitationis B. Mariae Virginis azaz a Sárlos Boldogasszony ünnepe a zenggi misekönyvben a misekönyv végén a pótlások közt található, »míg az 1528-iki misekönyvben a maga helyén, július 2-án található, az 1483-iki misekönyvben pedig sem a végén, sem a közepén nincs«. Ez tévedés. Nem a zenggi misekönyvben van a végén, (ott csak úgy, mint a harmadik kiadásban, a *Froprium*-ban, július 2. napján található), hanem igenis az editio

¹ Crtica iz hrvatske književnosti, II. (Zágráb, 1888.) 112. l.

² Hasonló módon nyilatkozott Jagić a 60-as évek elején, tévedésből 1526-ra téve a misekönyv nyomtatását. I. Tisučnica, 1863. évf. 40. l. és Jiboslované, 1864. évf. 158. l.

princepsben, a hol a *Commune* befejezése (*Svršenie Komuna*) után még egy pár misét találunk pótlásul; első a *Mša za dobrotanie grada*, mindjárt a második a szóban levő mise: *Na ěnĭ sĕ ěrie pohoenie!* A Novak-féle kéziratban ezen a helyen nincs meg, de a *Proprium*-ban sem lehet, mert a Novak-féle kézirat 1368-ban készült el, az ünnep pedig csak 1389-ben keletkezett és csak 1441 óta általános. De Brčićnek azonkívül meg kellett volna említene, hogy az 1528-iki kiadást ferenczrendi nyomtatta, a mi művelődéstörténeti szempontból igen érdekes. Kukuljević az ő horvát bibliográfiájában --- nem tudom honnét! --- az utóiratot közli, amely szerint az 1528-iki misekönyvét a ferenczrendi Modrusi Pál adta ki: *izdao ga Modrušanin Pavao frater reda Serafika sv. Franciška.*² Erre, úgy látszik, senki ügyet sem vetett, különben észre kellett volna a szakembereknek venniök, hogy a misekönyvön meg is látszik, hogy ferenczrendi adta ki. A naptár gondosan megjegyzi, hogy egy-egy szent ferenczrendi volt-e, ha mindjárt csak világi terciarius is volt, egy pár speciális ferenczrendi ünnep is be van iktatva a naptárba, sőt egy mise, a mely ferenczrendi szenteknek szól, belekerült a *Proprium*-ba is, a mit tudtommal eddig senki észre nem vett. Január 16-án ugyanis ezt a vörös betűvel nyomtatott megjegyzést találjuk a naptárban: *šĭihĭ .ĭ. mĕn. rĕĭa šĭga Franciška dĕ ěl* azaz »sanctorum quinque martyrum ordinis sancti Francisci duplex majus,« és ennek megfelelőleg a *Proprium sanctorum*-ban külön misét találunk ezen a napon a ferenczrendiek e fővértanui számára, ilyen czímen: *Šĭihĭ mĕnikĭ Beraldi Petri Akorsĭji Ajudi Otoni* azaz »Sanctorum martyrum Berardi Petri Accursii Adjuti Othonis.« Ezt az egy esetet kivéve, csak a naptári részben venni észre, hogy ferenczrendi adta ki a misekönyvét. Mig a zenggi misekönyv naptárában május 20-án fekete betűvel csak ez áll: *Bĕrnaĕdĭna iš* »Bernardini confessoris,« addig az 1528-ban Velenczében nyomtatott missale vörös betűvel jegyzi föl: *Bĕrnaĕdĭna iš reda mĕ bĕĕtie dĕ mĕi* »Bernardini confessoris ordinis fratrum minorum duplex,« csak úgy, a mint egy pár nappal előbb is a zenggi misekönyv fekete és szűkszavú *Bĕnarda (!) iš*-féle be-

¹ A zágrábi akadémia példánya csonka, abban nincs meg.

² Bibliografia hrvatska. 40. sz. a.

jegyzésével szemben vörös festékkal és körülményesen jegyzi be, hogy *Prenesenie šgo Brnardina iš mli du redu* »Translatio sancti Bernardini confessoris duplex ordini,« 27-ikén az oktaváját is említi megint vörös betűvel: *oktba šgo Brnardina poli dū* »octava s. Bernardini semiduplex.« Június 3-ikán vörös betűvel ez áll a harmadik kiadásban: *Antoniē iš reda mle bratie dū vl* »Antonii confessoris ordinis fratrum minorum duplex majus,« — a zenggi misekönyv feketével jegyzi be: *Antona iš reda male brate* és erre azt jegyzi meg, hogy *dū svoem redu* »duplex suo ordini.« A zenggi misekönyv nem is említi az octaváját, míg a harmadik kiadás 20-án első helyen vörös betűvel hirdeti: *oktava šgo Antona poli dū* »Octava s. Antonii semiduplex.« Augusztus 2-ikán a zenggi misekönyv csak István pápát emlegeti, a harmadik kiadás azonban ezt csak második helyre teszi, első helyre vörös betűvel ez van nyomtatva: *Kršćenie šte v Asizi crkve dū vl* azaz »Dedicatio sanctae ecclesiae apud Assisium duplex majus. »Augusztus 19-én a második kiadásban feketében csak ezt találjuk: *Lodovika bšk išp* »Ludovici episcopi confessoris,« míg a harmadik kiadásban a vörös betűs szöveg így szól: *Lodovika bš iš rda mle brtie du vli rdu* »Ludovici episcopi confessoris ordinis fratrum minorum duplex majus ordini«, az octáváját a zenggi kiadás nem is említi. Augusztus 26-án ugyan a zenggi kiadás is megemlíti Lajos francia királyt (*Lođvika iš krala Francie*), de nem ünnepeket és nem abban az alakban, mint az 1528-iki: *Lodovika iš křla Francie tretoga rdu du rdu* »Ludovici confessoris regis Franciae tertii ordinis duplex majus ordini«. Szeptember 27-kén a második kiadás fekete betűvel és második helyen említi Elzear, a harmadik kiadás ellenben vörös betűvel első helyen: *Elezara (!) iš tret rda dū vli rdu* »Elzeari confessoris tertii ordinis duplex majus ordinis.« Hasonló viszonyt találunk még, ha összehasonlítjuk a következő napokat a két kiadásban: október 2-ikát és 27-ikét, november 8-ikát és 19-ikét.

Említettem már, hogy ferenczrendi adta ki a harmadik kiadást és hogy ez a naptáron meg is látszik, egy helyen még a Propriumon is. Igaz ugyan, hogy más glagolita misekönyvek is némi tekintettel vannak a ferenczrendiekre, de nem ilyen mértékben. Három helyen a zenggi misekönyvben is találunk utalást a ferencziekre: június 13-ikán, augusztus 12-ikén és október 4-ikén; az utolsó két

helyen a Hervoja-féle kéziratból is idéz Jagić ilyen czélzást.¹ Nem tudom, véletlenség-e, hogy míg a zenggi misekönyv és a Hervoja-féle kézirat ilyenkor azt a kifejezést használják: *svomu redu* »suo ordini« — a maga rendjének, addig az 1528-iki kiadás következetesen csak a puszta *redu* »ordini« szót használja, mintha a kiadó azt akarná mondani: *a rendnek* par excellence, azaz a mi rendünknek! Egy hely ugyan óvatosságra int, október 8-ikán t. i. a hol a zárai Szent-Simon búcsújáról van szó (*Pršćenie u sga Šimuna*), hozzá van téve *du grdu* (=gradu) azaz »duplex oppido«, de ez egészen magában álló eset; február 4-ikén, a melyre a zárai védőszentnek ünnepe esik (*Semiona střca*), már azt találjuk; *dũ sřmu grdu* »duplex suo oppido« és ezzel összevág a február 14-ikén található *Ćurila i Metudie iř dũ sř ěž* »Cyrilli et Methodii duplex suis gentibus«. Ezzel szemben minden esetre föltűnő, ha a harmadik kiadásban következetesen csak azt találjuk: *redu* »ordini« — összesen 9 esetet jegyeztem ki! De utóvégre ez kevésbbé fontos dolog, sokkal fontosabb, hogy ferenczrendi nyomatta a harmadik kiadást és hogy a többi glagolita misekönyvek is el-el vétve tekintettel vannak a ferenczrendiekre. Ez nyilván kapcsolatban áll azzal az érdekes tüneményvel, hogy a horvát ferenczrendiek egy ága, úgy látszik, kezdettől fogva glagolita könyvekből olvasta a misét. Ezek a regulált, azaz valóságos szerzetesekké vált terciariusok, harmadrendűek (*Regularii fratrum tertii ordinis s. Francisci*), a kiknek még ma is hét kolostoruk van,² és a kik még most is kizárólag glagolita misekönyvet használnak. Az ő tagjuk Parčić Károly is, a ki 1881-ben a Propaganda megbízásából az utoljára 1741-ben nyomtatott glagolita misekönyvhöz függelékot adott ki, a melynek latin czime: *Appendix ad missale Romano-Slavoni-*

¹ A zenggi misekönyv naptárában az illető helyek így hangzanak: június 13. *Antona iř reda male brate du svoem redu* »Antonii confessoris ordinis fratrum minorum duplex suo ordini«, augusztus 12. *Klari dēvi đup svomu redu* »Clari virginis duplex suo ordini« és október 4. *Franciška is dũ sřo redu* »Francisci confessoris duplex suo ordini«. Az utolsó két helyet ép így találjuk a Hervoja-féle kéziratban, az elsőt vagy nem találni ott, vagy Jagić csak nem jegyezte ki -- Jagić minden hónapból csak egy pár ünnepet jegyzett ki, június havából mindössze ötöt.

² L. Nilles, *Calendarium Manuale*, (Innsbruck, 1896.) 506. l., a hol az olvasó egyszersmind a glagolita istentisztelet mai határaitól találja a legújabb, az igaz, nagyon is szükszavú összeállítást, amely Parčić tollából eredt.

cum (Anni MDCCXLI) complectens missas pro universalí ecclesia, pro aliquibus locis, nec non pro tertio ordine s. Francisci. Végre 1893-ban megjelent maga a glagolita misekönyv is ugyan csak Parëié szerkesztése alatt, el is fogyott már azóta, úgy hogy mindjárt még egy kiadást kellett sajtó alá rendezni. Parëié szakított a horvát glagolita misekönyvek tradíciójával és visszatért még régibb tisztább forrásokhoz, a melyek mentek a népnyelv minden befolyásától. Alig is tehetett mást, hiszen a misekönyv későbbi kiadásai is szakítottak már a régi hagyománnyal, és hivatlan kezek annyira elrontották a szöveget, hogy egészséges tradízióról, a melyre vissza lehetett volna menni, már szó sem lehetett.

De térjünk vissza a három legrégebb kiadáshoz, a mely egyedül tekinthető az egyházi nyelv — kéziratokban kifejlődött — horvát redakciója természetes fejleményének, és időzzünk még egy perczig a harmadik kiadásnál. Hogy a horvát harmadrendűek, a míg világiak voltak, a nemzeti istentisztelethez ragaszkodtak, az egészen természetes, hiszen latinul nagyobbára nem tudtak; hogy a belőlük fejlődött regulált harmadrendűek azt az engedélyt kérték és kapták, hogy a nemzeti istentiszteletet továbbra is megőrizhessék és hogy azután féltett előjog gyanánt meg is őrizték, az mind nem csodálatos. De minden esetre érdekes és eddig nem eléggé figyelemre méltatott tény, hogy egy nem harmadrendű ferenczrendi adja ki a glagolita misekönyv harmadik kiadását. Igaz ugyan, hogy később is találunk még egy nem harmadrendű ferenczrendit, a ki glagolita misekönyvet (az ötödik kiadást) rendez sajtó alá, ez Levakovié Rafael, de ennek esete még is más, mint Modrusi Pálé, mert míg amaz a Propaganda fidei szolgálatában teszi azt, emerről nem tehetjük föl, hogy a szentszék támogatásával és fölügyelete alatt fáradozik a misekönyv kiadásán, még rendháza sem igen bízhatta meg a munka kiadásával, mert a nem harmadrendű rendházak, mint olyanok, nem használtak glagolita misekönyvet. Már azért is jó hangsúlyozni, hogy a harmadik kiadást ferenczrendi, még pedig nem tertiarus, adta ki, és hogy a kiadás magán is viseli annak a nyomát, hogy ferenczrendi nyomatta. Ezzel egy kérdést vetünk föl, a melyre feleletet kell keresni. E kérdéssel bizonyosan szoros kapcsolatban áll Modrusi Pál személye is, de nekem nem sikerült életéről valamit megtudni, senki, a kihez fordultam, nem tudta nekem megmondani, hol találhatnék rá vonat-

kozó adatokat. Hát ha talán szerencsésebb leszek, mikor e helyen újra fölvetem azt a kérdést, ki volt Modrusi Pál? mit tudunk életéről? és előbb vagy utóbb fény derül e homályos kérdésre.

VI.

A zenggi misekönyv nyelve.

Többször említették már, hogy a zenggi misekönyvnél kicsit erősebben látszik meg a nép nyelvének a hatása mint más régi horvát glagolita misekönyvnél, de ez nem volna elegendő ok, hogy külön foglalkozzunk a mi misekönyvünk nyelvével, mert alig találni benne valamit, a mit az egyik vagy másik hasonló forrásból nem tudtunk már eddig is. Ha mégis egészen röviden külön a nyelvvel is foglalkozom, teszem ezt azért, mert a régibb horvát glagolita misekönyvek nyelvének rövid összefoglaló jellemzését nem találtam sehol sem,¹ pedig több érdekes kérdés függ vele össze, legalább érinteni akarok egy-két ilyen kérdést.

Hogy épen a zenggi misekönyvből indulok ki, az okát abban leli, hogy ép annak az ismertetését tűztem ki célomul, de igazolható azzal is, hogy ez emlék, a melynek immár teljes példányát ismerjük, más okoknál fogva is megérdemli, hogy a szakemberek figyelme ráforduljon.

A horvát glagolita misekönyvek nyelve már tisztán történeti szempontból is rendkívül érdekes. Láttuk már, hogy homály borítja a glagolita istentiszteletnek a horvátok közt való elterjedését, annak első kezdetét. Igaz, az első határozott hírek sejtetik velünk, hogy a glagolita istentisztelet a horvátoknál nagyon régi lehetett, mert hiszen Incze pápa mindkét, 1248-ban és 1252-ben kelt bullája csak egy meglevő gyakorlat szentesítése; igaz az is, hogy a glagolita írásnak a többi szlávoknál való gyors hanyatlása és eltűnése már magában véve is a legrégebbi korra utal vissza. De mind ezek a mozzanatok, csak úgy, mint a római egyház belső történetéből vett okok, nem olyan biztos vezetők, hogy lemondhatnánk arról a hatalmas támaszról, a melyet föltevéssünkben a horvát glagolita misekönyvek részben igen régies nyelv-

¹ Behatóbban foglalkozott egy kéziratban ránk maradt horvát glagolita nyelvemléknek, az úgynevezett Ivančić-féle Zborniknak nyelvvel Milčetić, Starine, XXIII. évf. 51—77. l.

vében találunk. Olyan alakok, mint: k erkvői *svetěi* (stěi) *svoei* és *galilěiscěmi* a már Brčićtól közölt szövegben (Čitanka, 77. l.) alakok, mint: v *stěmi* »in sancto« az appendix 2. levelének első hasábján, na meste *stěmi* »in loco sancto« (a3α.) v krēposti *veļcěi* »in magna virtute (a1α.) vagy olyan aoristusok, mint, 9-ik quaternio 7δ és 8δ lapján: *i privěse* (= ószl. *privěse*) *i k' anně prěe* »et adduxerunt eum ad Annam primum« és *povese* »eduxerunt« — az egyházi szláv nyelv legrégebbi tradíciójához vezetnek vissza bennünket.

Szemben áll ezzel a régies színezettel, a mely különösen a nyelvtani alakokban mutatkozik, a tisztán népies elem, a mely első sorban a hangokban nyilatkozik meg. A hangok lépten nyomon azt bizonyítják, hogy e misekönyvek a horvát ča-nyelvjárás területén voltak használatban: az ószláv *e* helyett palatalisok után *a*-t találunk, *dj* helyett következetesen *j*-t, *št* helyett *šč*-t, az ószlovén *ê*-t úgy, mint a legtöbb ča-tájszólásban, gyakran *i* váltja föl. Vegyük e hangtani tűneményeket egyenként szemügyre!

Annak az állításnak, hogy az ószláv *e* helyett palatalisok után *a*-t találunk, mindjárt a misekönyv első szava ellent látszik mondani, az t. i. *početie*, »initium« és nem *počatie*, de nem szabad elfelejtenünk, hogy az ószláv *e*-nek különben a ča-nyelvjárásban is rendszeren *e* felel meg: *svetŭ: svet*, *redŭ: red* stb. stb., hogy tehát az ószlovén *početie* szót az ilyen esetek analogiájára *početie*-nek lehetett olvasni és írni, annál is inkább mert a szó már képzésénél fogva idegen volt a horvát előtt, a ki *početak* vagy *počelo*-nak mondja a »kezdet«-et a mi a ča-nyelvjárásban *počatak*, *počalo* alakot ölt (a *počalo* tényleg ki is van mutatva, a *počatak* a čakav *počati* »kezdeni« ige analogiájára föltehető.) Így azután érthető volna az ingadozás a Hervoja-féle misekönyvben, a mely tényleg *počatie*-val,¹ kezdődik, de a *Commune* kezdetén, csak úgy mint a zenggi missale, azt írja hogy *početie*. Hogy egyébiránt a képzés idegen voltára nem szabad túlságos nagy súlyt fektetnünk, azt mutatja az a tény, hogy a zenggi misekönyvben a 9. quaternio 7α. lapján a tisztán horvát-szent képzésű *početaki*, »initium« szóban is *e*-t találunk.² Azután azt sem szabad elfelejtenünk, hogy

¹ *Počatie* alakot idéz Milčetić az Ivančić-féle Zbornikból is. Starine, XXIII. évf. 53. l.

² Valószínű, hogy a misekönyvben a *početi-počati* »kezdeni« igének is

a ča-nyelvjárásban nem is mutatkozik következetesen ez a különben igen jellemző hangváltozás. Leskien megfigyelése szerint a Mikuličićétől kiadott čakav népmesékben csak két szón mutatkozik ez az *a*, a *zajik* (=jazik) »nyelv« és a *jačmik* »árpa« szókban¹ és a 6. lapon tényleg azt olvassuk hogy: ona se *počela e*-vel!

Az épen említett *zajik* és annak eredetibb párja *jazik* a štokav *jezik*-kel szemben széltiben el vannak terjedve a *čakarština*-ban és a *jazik* alak a mi missalénkban is az egyetlen, a melyet találtam, mert úgy kell olvasni az *ězikī* alakot. Az *ě* t. i. ha *i*-vel váltakozik *é*-s, hangot jelent, de egyúttal a *ja*-nak rendes és csaknem egyetlen jele (egészen elvétele *j* és *a*-val van írva, a miről mindjárt szó lesz.) A *Jakov* szót p. o., a mely Jakabot jelent, csak is *ěkovī*-nak írják a glagolita missalék. Az ószl. *e* helyén rendszeren közönséges *e*-t találunk, nem *ě*-t, egy *jezik*-nek hangzó szót a mi misekönyvünk *ězikī*-nek írva, legfeljebb elvétele *ě*-vel, a következetes *ězikī* írás csak is úgy érthető, ha föltesszük, hogy a szót *jazik*-nak ejtették. Egy ilyen *ězikī* látható mindjárt az első lapon (l. az előző közleményemhez csatolt első mellékleten a jobb hasábban alulról 12. sorban,) a második lapon is, a jobb hasáb 2. sorában (*ri ězicěhī*) s több helyen, a harmadik kiadásban is így találjuk a két említett helyen és a naptárban február 1 alatt s bizonyosan a többi helyen is, mert nekem föltűnt volna, ha másképp találtam volna írva.²

Még csak egy ilyen esetet akarok fölhozni. A misekönyv utolsó lapján, a mely az ugyanott közölt második mellékleten is látható, a bal hasáb 9. sorában olvasható *priěli* és a jobb hasáb 8. sorában található *priěti* alakok megfelelnek a mai ča-nyelvjárásban előforduló *prijal* és *prijat* alakoknak, a következetes *ě*-vel való írás biztos jele, hogy *e* szókban *ja* olvasandó. Nagyobb hitelesség kedvéért a *prijeti-prijati* — ószl. *prijeti* — igének még egy pár alakját idézem: *i slugi ijuděskie ěše iša* »comprehenderunt Jesum« (9. quat. 7d.); *priěše rizi*

előfordul egy-egy ide vágó alakja (inf. *početi-počati*, ptc. *praet. act. početi-počati*?, ptc. *praet. pat. početi-počati*.) de én a misekönyv átnézése közben nem bukkantam egyetlen egy ilyen alakra sem, de figyelemre méltó a *početi* alak, a melyet az utóiratban találunk: *ovi misali biše početi*.

¹ Archiv f. slav. Phil. V. évf. 183. l.

² Az Ivančić-féle Zbornikban is rendszeren *ězikī* áll, csak egy helyen *ezikī*. Starine, XLIII. évf. 53. l.

ego »acceperunt vestimenta ejus« (ž1α.); na poveliši ju sá svetimi anieli tvoimi *pričti* »sed jubeas eam a sanctis Angelii suscipi« (o6γ.); êko ti ki s miłstiju spa[se]nie *pričli* suť (o7α.)

Attérek a ča-nyelvjárás egy másik jellemző vonására, a mely a mi misekönyvünkben következetesen mutatkozik: a *dj* helyett álló *j*-re, mert kétség sem férhet hozzá hogy a 30-at jelentő jel a mi misekönyvünkben nem *dj* (gy) hanem *j*-nek olvasandó. Erre egy rakás bizonyítékot találunk. Ha mindjárt a misekönyv első hasábján azt olvassuk hogy *ne postiju se* »non erubescam« *ju* jellel és *meju* »inter« ép úgy írva, ugyan ott *do roistva* »ad nativitatem«, és *po roistvê* »post nativitatem«, és ha hasonló írások újra meg újra ismétlődnek, a legkisebb kétség sem fér hozzá, hogy azokban az esetekben is, a hol azzal a kétértelmű glagolita betűvel találkozunk, a mely más forrásokban *dj*-t is jelenthet, itt soha másképp mint *j*-nek, nem olvasható. Csak egy ritka használatáról akarok említést tenni. Említettem már fönt, hogy a *ja*-nak csaknem egyetlen jele az *ê* betű. Két helyen azonban az itt szóban levő *j* jellel és *a*-val találtam írva a *ja* »ego« szót, a mely helyett különben rendesen az egyházi *azi* szokott állani, a mely az első itt következő idézetben a mondat legelején található, úgy hogy az egyházi *azi* és a népies *ja* gyorsan egymásra következnek: *az'* neobinue se *gli* miru *ja* vazda učihī. »Ego palam locutus sum mundo: ego semper docui (in synagoga et in templo)« (9. quat. 7δ.); *ja* veroŭhī. (o7δ.) Az utóbbi helyen *je*-t is találunk így írva külön *j* jellel, míg rendesen a *je*-n kezdődő szokat pusztá *e* jelöli: *gla emu marta je ģi*.

A *dj* helyett talált *j*-vel összevág az, hogy *št* helyett következetesen *šč* hangzik, bizonyos esetekben t. i. így kell olvasni azt a jelt, a mely különben rendesen *é*-nek olvasandó. Az ószlovén *št*-nek a legtöbb esetben *é* felel meg a horvát szerb nyelvben, úgy hogy a glagolita *št* jel egyenesen a *é*-nek a kifejezője lett: az ószl. *št* helyén t. i. csaknem mindig *é*-t találván, a maga nyelvében a horvát a maga *é*-jét az ószl. *št*-vel írta le, mert ezt rendesen *é*-nek olvasta. Hogy ez a jel mikor olvasandó *é*-nek, mikor *šč*-nek, azt könnyű megállapítani, csak az élő nyelvet kell megkérdezni, mert kétség sem fér hozzá, hogy egészen úgy, a mint soha *žd*-t nem ejtettek az ószlovén *žd* helyén (a zenggi misekönyvben egyetlen egyszer sem találtam ilyenkor *žd* írást), hanem

mindig *j*-t, úgy *št* sem maradt meg a kiejtésben, ámbár itt az írásjelt megtartották, hanem kivétel nélkül *ć*-t ejtettek helyében, ha a népnelvben *ć* hangzott a szóban, *šč*-t pedig azokban a ritkább esetekben, a hol ószlovén *št*-nek a *ča*-nyelvjárásban *šć* felel meg. Itt-ott egyenes bizonyítékot is találunk rá, hogy az *št* féle betűt *ć*-nek olvasták és hogy olyan esetekben, mint *prošćenie*, tényleg *šč*-t és nem, így a mint a horvát-szerb irodalmi nyelvben, *št*-t ejtettek: az egyöntetű *št* jel előtt t. i., a mely egyenlő *ć*-vel, itt-ott, — az igaz, fölötte ritkán — még egy *š* áll annak jelzésére, hogy nem *ć*, hanem *šč* olvasandó. Én mindössze két ilyen esetre bukkan-
tam. Az első a Propriumban november 19-ike alatt található: na
dñi štie Eližbeti *nišće* (*š*+*št*-vel írva) neñmo ot šgo Porciěna.
A másik eset a Sequentia pro defunctis-ban (Šekvenci za mrtvihī,
(*ć8β*) fordul elő az *iščuci* szóban, a mely *š*-és *št*-vel van írva,
míg 6 sorral lejjebb az *odpušćenie* szó csak egyszerű *št*-vel van
írva. Természetesen nem tehetjük föl, hogy az utóbb említett szó-
ban nem ejtettek volna ép úgy *šč*-t mint az elsőben. Milčetić sem
kétkedik abban, hogy ilyen esetekben a čakav kiejtésnek meg-
felelőleg *šč*-nek kell az *št* jelt olvasnunk, míg rendesen *ć*-nek
ejtendő, mégis nagyobb biztosság kedvéért, és mert szerinte a
nem horvát, hanem tisztán ószlovén szóknál — példát nem hoz
föl — kétség foroghatna fön, mikép ejtették az illető jelt, a czirill
átírásban nem különbözteti meg a *ć* és *šč* kiejtést, hanem a gla-
golita forráshoz híven a megfelelő czirill *št*-féle kapcsolatot hasz-
nálja,¹ úgy mint Jagić is a Hervoja-kódexről írt értékezésében. Én
ezt nem tehettem, mert a nem szakértő olvasóra való tekintetből
latin átírást használtam, de ebből nagyobb baj nem származhatik,
mihelyt az olvasó szem előtt tartja, hogy ha hol *ć*-t, hol *šč*-t írok,
ez csak a meglehetősen biztossággal megállapítható kiejtést tükröz-
teti vissza, nem a glagolita írásjelt, a mely mind a két hang
jelölésére egy és ugyanaz. A rendkívül ritka esetekben, a hol *šć*
š-és *št*-vel van írva, a latin átírásnál külön meg kell ezt a körül-
ményt említeni, a mi tekintve az esetek fölötte gyér voltát, igen
kis fáradsággal jár.

Áttérek az *č* helyén mutatkozó *i*-re, a mely ugyan nem
specialis čakav hangtani sajáttság, mert hiszen a *što*-nyelvjárásban

¹ L. Starine, XXIII. évf. 54 l. De Milčetić maga is használja a *ć*- és
šč-féle átírást egy másik közlésében. L. u. ott, 83. l.

is van i-tájszólás, míg másrészt a čakavok sem ejtenek valamenynyen *i-t ê* helyett, de mégis ez az *i* a legtöbb čakav tájszólás jellemző vonása. Milčetić kiemelte már a két szempontot, a mely az ide vágó tünemények megítélésénél tekintetbe jöhet. Ha az egyházi szövegben *ê*, *e* és *i* váltakoznak, akkor az *e-s* kiejtés, a melyre az *e* jel használata vall, szemben az *i-sszel* vagy az egyházi nyelv hagyományos kiejtése, vagy a čakav nyelvjárásban különben is észlelhető ingadozást kell az *e* és *i* hangváltakozásában látunk. Milčetić az előbbit hajlandó fölteni¹ de nem szabad elfelejtenünk, hogy Milčetić itt és később a quarneroi szigetek ça-nyelvjárásáról írt tanulmányában is hangsúlyozza, hogy tulajdonképen egészen tiszta i-tájszólás nincs is a čakavok közt.² Ha a mi misekönyvünkben *grêhĭ*, *grehĭ* és *grihĭ* írást egymás mellett találunk, akkor nyilvánvaló, hogy a nép *grih*-et ejtett, de *e* népies kiejtésnek az egyházi nyelv kiejtésében kifejlődött gyakorlattal kellett megküzdenie, a mely szerint *ê* ilyenkor *e*-nek ejtendő. Másrészt azonban tudjuk, hogy vannak a čakav i-tájszólásokban is egyes szók, a melyek következetesen *e-t* tüntetnek föl a várt *i* helyett. Ha tehát a mi misekönyvünkben egy sűrűbben előforduló szóban *ê* helyett soha sem találunk *i-t*, ellenben többször *e-t*, föl szabad tenniünk, hogy ez az *e* a valóságos kiejtésnek felel meg, mert a népies i-kietés elég gyakran tör át az egyházi nyelv hagyományán, különösen a rubrumban, a hol a hagyomány nem olyan régi, a szöveg is könnyebben változik, mert nem tartozik a liturgiához, tehát nem szent. Így mindjárt a misekönyv első lapjának első hasábján háromszor találjuk a *nedile* »dominicae« alakot (egyszer *ñdile*-nek írva), más helyen is így olvassuk — *nedile* .a. posta (*v7βn.*), *nedile* druge (*v5δ.*), do sredi velike *nedile* (*g4δ.*); *e* helyen *nedile* annyi mint »hebdomatis« — nem is találtam sehol sem ebben a szóban *ê-t* vagy *e-t i* helyett, igaz hogy *e* számtalanszor előforduló szó aránylag ritkán van kiírva, rendszeren *neđle* rövidítést használ a szedő. Számtalanszor fordul elő a *vrime* »tempus« szó is, de ez is rendszeren rövidítve van írva (*vřme*); kiírva találtuk fönt a III. fejezetben 41 sz. a.: Misa va *vrime* řvane és 54. sz. a.: za nepl[o]dno *vrime*, ugyancsak *vrime-t*

¹ Starine, XXIII. évf. 52. l.

² L. Rad, 121. k. 103. l.

találunk p. o. még a *b6α*, *b6δ*, *b8β*. stb. Csakis *i*-t találtam a *svića* »candela« szóban — *sviče* és *sa svićami* (*i3γ.*), kada *svića* blvit se (*i5γ.*), bez *sviči* (9. quat. 6δ.), a mihez jól illik az ugyan abból a gyökérből hajtott *svitli* melléknév, a melyet két helyen találtam: oruzia *svitla* »arma lucis« (*a1β.*) és az utóíratban: *svitlomu* kralju. Ilyen *i*-s alakok p. o. még a következők: *misci* »mensis« (*a3γ.* és 9. quat. 7α.), ndle *cvitne* »dominicae in palmis« (*v3β.*) és do ndle *cvitnê* (*v5α.*), oči *slipih* »oculi caecorum« és êzikî *nimihî* »lingua mutorum« (*a4γ.*), vrata *midna* »portas aeneas« (*a4δ.*), na *vičere* »in vigilia« (*b4β.*), *lipimi* i visokmî *glsomî* (*i1γ.*). E mellett az egyházi] hagyományhoz híven még sűrűbben mutatkozik ilyenkor *ê*, csak épen egy-pár szóban állandó vagy csaknem állandó az *i*-vel való írás: a gyakrabban található *vrime* mellett p. ott találjuk a *vr̃me*-t is. (*b2β*, 9. quat. 7α, *i5β.*) Figyelmet érdemel az *ê*-vel itt-ott váltakozó *e*, mert a hol sűrűbben mutatkozik, arra látszik vallani, hogy az illető szavakban tényleg *e*-t ejtettek, még pedig talán nem csak az egyházi szöveg olvasása közt, hanem a mindennapi életben is.

Az én jegyzeteim csak kevés esetre terjednek ki, azt a kérdést tehát el nem dönthetem, vajjon a zenggi misekönyvből ki lehet-e olvasni, hogy milyen szókban ejtettek *e*-t és nem *i*-t, de már az a pár eset is azt sejteti velem, hogy az egész misekönyv pontos átvizsgálása, a melyre nem vállalkozhattam, konkrét eredményre vezetne. Hogy nem teljesen véletlen, semmit sem jelentő ingadozással van dolgunk, azt egy pár szónál ki akarom mutatni, a melyre sűrűbb előfordulásánál fogva több adatom van.

Több ízben találtam a *vera* »hit« és a belőle származott *verni* »hű« *verovati* »hinni« szó'at *e*-vel: *vera* (*a3δ.*), imite *veru* božiju (*č6δ.*), *verñhi* (*a1α.* és *o7α.*), *verčhmî* = verovahomî (*a1β.*), igovoř se *veruju* (*a8γ.*), da êkže na te ufa i *verova* (*o6γ.*), ašće ho *veruemî* (*o6δ.*), *veruei* (>credens«) ṽ me ašće ako umrlî buđtî ožiŧtî i vřak živei i *veruei* v me ne umřtî vaŧki. *verueši* li sie. ģla emu marta je ģi. ja *veroŧhi*, u. o. da vsakî videi sina i *veruei* va nî (*o7β.*) Măskor ámbár ritkábban *ê*-t találtam a *vêrovati* ige alakjaiban: *vêrova* (*i5δ.*), *vêruju* v'ediņgo ģa (*a4α.*), a *vêrni* melléknévben az *ê* írás az én följegyzéseimben sűrűbb, mindössze három esetben találtam: *vêrnihî* (*o7γ.* és *č5α.*), *vêrnimî* (*c7δ.*), de

egyetlen egyszer sem találtam a *věra* szóban és származékaiban *i*-t a töben. Ismeretes dolog, hogy épen a *vera* szó származékai-val együtt a čakav *i*-tájszólásokban is széltiben *e*-vel hangzik. A Mikuličićétől közölt čakav népmesékben csakis *vera*, *verni*, *verovati*-féle alakokat találunk, mindössze egyszer akadunk eltérő alakra (*vjeruje*) de az sem *i*-s alak.¹ A Kurelactól Sopron, Mosony és Vas megyében a magyarországi čakavok közt gyűjtött népdalokban ugyanazt tapasztaljuk; *vera*, *verni*, *verovati* itt is a rendes alakok, ámbár ez is *i*-tájszólás. Arbe szigetén *verovat* a rendes alak, a tőszó ingadozik *vera* és *vira* közt, a melléknév ellenben rendszeren *virni*-nak hangzik.² A Kukuljevićétől kiadott glagolita okiratokban is rendszeren *e*-s alakot találtam, a mennyire emlékszem, a különben szintén *i*-s tájszólásban írt szövegben, — így a 109. számú 1485-ben kelt okirat így végződik: *pisah . . . pravo i verno*, *ča mogoh*, többször találkozunk azzal a fordulattal: *za veće verovañe* »nagyobb hitélesség kedvéért«, p. o. a 88. és 91. számú okirat vége felé. Igen valószínű tehát, hogy a mi misekönyvünk szerkesztői, illetőleg szedői a mindennapi beszédben is azt mondták hogy *vera*, *verni*, *verovati*. Föltehetjük a *mesto* szóról is, hogy *e*-vel hangzott. Én 3 helyet jegyeztem ki *e*-vel: *v semi mestě*, (*a1a.*), *na meste štěemī* (*a3a.*), és *na mestě* (9. quat. 8đ.), többször találtam *ě*-vel — *město to* (9. quat. 7γ.), kétszer *město*, (9. quat. 8đ.), *na svomī mēste* (*i3γ.*), *na svomī mēstě* (*i5γ.*) — de egyetlen egyszer sem *i*-vel. És *e* szó tényleg *mesto*-nak hangzik Mikuličić népmeséiben is, Kurelac népdalaiban körülbelül 30 lapon 9 *mesto* ellenében (Jačke, 120., 126., 138., 144. kétszer, 145., 146., 147. l. kétszer) csak egy *misto*-t találtam a 132. lapon; *mesto*-t mondanak az Arbe szigetén is, Kukuljević glagolita okirataiban lapozgatva is többször bukkantam *mesto*-ra a 87. sz. okirat utolsó sorában, a 111. sz.-ban, a 114. sz.-ban kétszer stb. Igen gyakran találjuk a mi misekönyvünkben a *pred* alakot *prěd* mellett. Mikuličićénél is *pred* e praepositio alakja, a glagolita okiratokban minduntalan találkozunk ezzel az írással, úgy hogy szükség sincs idézetre, csak a 110. számú okiratra akarok hivatkozni, mert ott 2 *pred* praepositioval szemben a belőle képzett *napridati* ige *i*-vel van írva. A szerdát

¹ Archiv f. slav. Phil. V. évf. 183. l.

² Kušar. Rad, 118. k. 3. l.

is nyilván *sreda*-nak hitták a közéletben is, soha i-s alakot nem találtam, ê-t ritkán, a rendes írás, ha a szó nincs rövidítve (*sřda*), a *sreda* (p. o. *v3β*, *v4δ* kétszer, *v5α*, *g1δ*, *d6β*.)

Természetes, hogy egy pár esetről, a mely véletlenül föltűnt nekem és a melyet kijegyeztem, nem lehet semmi biztos következtetést levonni, de a kérdés figyelmet érdemel és Milčetié-tyel szemben, a ki — igaz, más nyelvelékről szólva, — az *ê:e*-ben inkább az egyházi nyelv hagyományos kiejtését hajlandó keresni, határozottan hangsúlyozandónak vélem, hogy különösen az *e* írásban a mindennapi *e*-s kiejtés nyomát kell keresnünk.

E helyen emlitem, ámbár a tünemény magában véve nem kizárólag čakav vonás, hogy *ž* helyett *r*-t találunk *jure* »jam« szóban, a mely gyakran váltja föl a *juže* alakot, így mindjárt az első lapon a jobb hasáb második sorában, előfordul azután az első levél 3. hasábján is, a 3. levél 3. hasábján stb. Érdekesebb egy másik eset, a melyben *r* mutatkozik *ž* helyén: *i prišadšago ka mnê ne izrenu vani. (o7β.)*

A hangtani sajátságokon kívül tudvalevőleg a *ča* »quid, quod« névmás is a *ča*-nyelvjárás ismertető jele, hiszen nevét is ettől kapta. Találkozunk is vele, ámbár fölötte ritkán. Nekem mindössze kétszer tűnt föl, egyszer a rubrumban, a hova a nép nyelve könnyebben behatol, mint a mise szövegébe, még pedig az első ív 3. levél első hasábján: *sami .v. dni ča estī na veliki pētki*, másodszer egy oratióban, a mely azonban, a mint már egy ízben említettem, újabb keletűnek látszik és máshol nem található, ez a misekönyv utolsó lapján álló utolsó oratio, a melyben azt olvassuk: *da to ča dlžne službê oficemī služimo.*

A népies nyelv különben elejétől végig ki-kiri az egyházi nyelv burkolata alól, lépten nyomon találkozunk p. o. a ritkább *ize* mellett a népies *ki* névmással, még pedig liturgikus szövegben is. A rubrum meg épenséggel át-átcsap a nép nyelvébe, így pl. egy helyen (*a2δ*.) azt olvassuk: *znamši ošee na ořci ka e naikašna po paramii gřri se gi sřmī prezī preklonimī kolna ka orc buduēi svršena govřet se dužna spořnutē čtu bo se pařmie brežī tiřla* — néha meg mintha teljesen meg is feledkeztek volna, hogy egyházi könyvet írnak vagy szednek, így a már egy ízben más összefüggésben említett rubrumban, az első levél 3. hasábján találjuk: *da ako e vće pořvi v řsti mogu reči polahku ali pojuči*

másu ku ote!! Ide tartozik a minduntalan ismétlődő *totu* (reci) is és sok mindenféle apróság, a melyre nem akarok itt kiterjeszkedni. Csak két ilyen apróságot akarok itt a sok közül kiragadni, mert figyelmet érdemel.

A mi misekönyvünk első lapján azt olvassuk, hogy *vihitĩ* se »eripi.« A *vi-* (eredetileg *vy-*) igekötőt Šafařík Über den Ursprung und die Heimat des Glagolitismus (Prága 1858.) című értekezésében a glagolita források jellemző sajjái közé sorolta. Miklosich az egy pár évvel később kiadott Lexicon palaeoslovenicum című munkájában helyesen azt mondja: »vy praepositio a lingua palaeoslovenica aliena«, de ha úgy folytatja, hogy »legitur vero 1. in fontibus russicis et 2. in libris glagoliticis serioris aevi: in ambos e lingua russica irrepsit«, már nem adhatunk neki igazat, mert a horvát glagolita forrásokban jóval korábban mutatkozik, mintsem az orosz nyelv hatása. A legrégebb horvát glagolita misekönyvek teljesen mentek az orosz hatástól, mégis nemcsak az első és harmadik kiadásban olvassuk ugyanazt a *vihititi* se igét, hanem a Novak- és Hervoja-féle kéziratokban is. Miklosich az Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen című 1886-ban megjelent művében (*vy*2 alatt, 397. l.) csak némileg igazítja helyre téves állítását, mikor azt mondja: »dieses vielleicht mit *vinũ* verwandte praefix, jezt nur dem č. p. os. ns. klr. wr. und r. bekannt, wurde ehedem auch in andern sprachen gebraucht, die jetzt nur *izũ* verwenden.« Látni való, hogy a ča-nyelvjárást, vagy a mint ő nevezi, a horvát nyelvet (*kr.*=kroatisch), nem említi azok közül, a melyekben ez az igekötő még ma is él. A példák között azonban mégis említ két »horvát« példát is. Több példát találni Milčetićnek a quarneroi szigetek ča-nyelvjárásáról írt értekezésében, a hol összeállítja a régebben kimutatott eseteket és egy pár újat is közöl¹ Ezekhez csatlakozik a mi *vihititi* se igénk is, a melyet ugyan már Šafařík is említett, de a nélkül, hogy forrásait megnevezte volna.

Egészen más természetű egy másik apróság, a melyet szóvá akarok tenni. Ez az *ograciê* alak, a mely *oraciê* (= lat. *oratio*) mellett a mi különben olyan pontos szedésű misekönyvünkben annyiszor ismétlődik, hogy sajtóhibának nem szabad tekintenünk, hiszen

¹ Rad, 121. k. 129. s. köv. l.

sajtóhiba alig is van a mi misekönyvünkben. Olyan gondosan szedett és javított nyelvemlékben, mint a mienk, egyetlen egy olyan hely, mint a milyen a 2. iv 6. levél 2. hasábján található, elegendő volna, hogy az *ograciê* alakot nem sajtóhibának, hanem a nép ajkán tényleg élő alaknak nézzük. Az illető hely így hangzik: ot oktabi efifanie dari do očišćenîe po *ogracii* dnevnói govore se ove *ogracie*. Hogy félreértés ne keletkezzék, külön meg kell említenem, hogy *oktabi* és *efifanie* szintén nem sajtóhibák, hanem sűrűn előforduló népies alakok. De előfordul az *ograciê* más helyen is, így pl. az *a1δ*, *b8α* hasábokon stb., előfordul más forrásokban is p. o. a glagolita missale első kiadásában (*b4γ*.), a Hervoja-féle kéziratban is Misa prositi věre i ljubve, *ograciê* (l. Jagié értekezését: 33. l.), megtaláljuk a nép nyelvén írt glagolita okiratokban is, így p. o. Kukuljevié gyűjteményében a 118. sz. okiratban ezt olvassuk: a popi imiite vsaki petak prikladati *ograciju* za moju dušu. Nyilván való, hogy az idegen *oraciê* (olv. oracija) a jól ismert olasz *grazia* hatása atatt öltötte ezt az *ograciê* alakot és hogy ez utóbbi alak szélteben el volt terjedve az olaszokkal vegyest lakó horvátoknál. Hogy a glagolita forrásokat milyen fölületesen használták föl a különben bámulatos szorgalommal készült nagy horvát-szerb szótár számára, a melyet a horvát akadémia ad ki, azt bizonyítja az a tény, hogy e minduntalan előforduló *ograciê* (=oracija) a szótár szerkesztői előtt ismeretlen maradt, mert csak így érthető, hogy a *gracia* szó alá került egy hely, a hol mindig csak *oracija*-ról, azaz oratio-ról, imádságról van szó. Nem szolgálhat mentségül, hogy Kukuljeviénél nem csak az illető hely van hibásan lenyomatva, hanem az *oracija* szó ugyanabban az okiratban még háromszor van hibásan közölve, mert az összefüggésből egészen világosan kitűnik, hogy itt miről van szó: Frangepán Márton lelke üdvösségeért minden szombaton egy misét kell mondani Sztíz-Mária tiszteletére, ezt pedig meg kell toldani a szent keresztről és a bűneinkért szóló oratióval (de s. cruce és pro remissione peccatorum). Az egész hely tehát, a mely Kukuljeviénél: Acta Croatica 88. l. 68. sz. a. található és 1460-ból származik, helyesen így olvasandó: »o(vim') zakonom', da imaju služiti za naše grihi ednu (misu)vsaku sobotu od' nina naprid' vikuvienim zakonom' na časť bžnoe dvi Marii misu šte Marie, prikladajué' drugu *ograciju* (Kukuljeviénál *o graciju* két szóban), šgo križa, a tretu *ograciju*

(Kukuljeviénál megint *o graciju*) za naše grihe. I tu misu i s timi *ograciemi* (Kukuljeviénál csak *graciemi!*) da imiite sluziti dok im' smo živi, a konac' naših' dni da imiite služiti misu za mrtvih' za našu dušu sa *ograciemi* (Kukuljeviénál *o graciemi*) onimi, ke pristoe.« Ebből látható, milyen botlás, ha az akadémia szótárában *graciya* alatt ezeket olvassuk: »f. gratia tal. grazia. a) milost. — *od XV. vijeka kod sjevernijeh čakavaca*. Imaju služiti jednu (misu) . . . prikkladajué drugu o graciju sv. križa Mon. Croat. 88. (1460)«!

Mielőtt a hónapok és napok neveire áttérek, még egy hangtani apróságot akarok fölemlíteni, mert a mi nyelvemlékünk e tekintetben eltér attól a nyelvemléktől, a melyet Milčetić írt le. Milčetić azt mondja, hogy az Iyančić-féle Zbornikban az *l* vocalis soha sem váltakozik *u*-val, következtetést is von le ebből a tényből.¹ A mi misekönyvünkben ugyan nem ritka az *l* mássalhangzók közt, de itt nyilván csak az egyházi szláv nyelv tradíciójának veendő, mert ez *l* helyett többször találjuk a horvát-szerb nyelvet jellemző *u*-t (v. ö. a *zemlja* »föld«-ből származó *Zemun* »Zimony« nevet a régiesebb német *Zemlin* elnevezéssel). Igaz ugyan, hogy olyan alakokat találunk mint *plna* (*a3β.*) *usplnit* (*a2α.*) *naplnivše* (*a2β.*) de ezek aligha tüntetik föl a nép kiejtését, mert az appendix első levelének 3. hasábján azt találjuk, hogy *punie* »plenius«. Az első lapon olvasható *slnci* mellett ott találjuk (*a5β.*) a már egyszer említett *od vstoka sunca* kifejezésben a népies alakot. A *dužna* spomenuté olvasható a *a2δ.* hasábon a már fönt említett *dlžne* vagy a 9. quat. 8γ. hasábján található *dlžani* írásban tehát csak az egyházi alak megőrzését kereshetjük. Az első lapon az evangelium szövegében azt találtuk, hogy *oblcimse* »induamur«, az *i4α* hasábon ellenben a rubrumban, tehát olyan helyen, a hova a népies kiejtés könnyebben behatol, azt olvassuk, hogy *izvuci* se ot rizī crikvenihi.² A missae votivae között találtunk egyet (I. III. f. 24. sz. a.), a melynek czime: *Mš pršti suz* »missa ad poscendas lacrimas.«

¹ Starine, XXIII. k. 53. l. »Slovčano *l* ne prelazi u našem spomeniku nikada u *u* . . . Taj pojav potvrđuje misao o vokalskom *l* u Hrvata. U selu Risiki na otoku Krku živi *l* sonans još i danas.«

² *Jzvuci* se »vetközzél« ellentéte az *obuci* se »öltözködjél« kifejezésnek, a mely *obvuci* helyett áll — *v b* után rendszeren elvész a szláv nyelvekben.

Népiesek a *hónapok* és *napok* elnevezései is és azért említést érdemelnek e helyen, ámbár máshonnan is ismeretesek. A hónapok nevei a következők: *Envari*, *Pervari* (érdekes a Hervoja-féle kéziratban található *Vervari*), *Marači*, *Aprili Mai*, *Ijuni*, *Ijulēi*, *Avgušti*, *Sektebari*, *Oktebari*, *Novembari*, *Dektebari* (e mellett találtam egyszer a Propriumban decz. 6-ika alatt *decembari*, alakot is). A hónapok e neveiről szolt már Jagié is és rámutatott arra, hogy részben a görög nyelv hatása látszik meg rajtuk.¹ A görög hatást legvilágosabban mutatja a *Pervari* *v*-je (a *p* az idegen *f* népies átalakítása, a milyennel még találkozni fogunk; az Asseman-féle evangelium *Ferüvari*-t ír). A görög nyelv hatása, a melylyel a keresztnevekben is találkozni fogunk, természetes nem volt közvetlen, hanem a görög nyelv hatott az ószlovénre — Czirill görögből fordította az egyházi könyveket, — az ószlovén forrásokból pedig átmentek a hónapok nevei a horvát-glagolita forrásokba és részben a nép ajkára is. Így magyarázható p. o. az *oktebari* név is, a mely az ószl. *oktēbrī* hű mása. Ebből került a *k* a *sektebari* névbe is, a mely régibb *septebari* (=oszl. *septebari*), helyett áll. Mindkettő hatása alatt lett *dekebari* (= *dekebrī*)-ből *dektebari*. *Novembari* ellenben az olasz-latin hatás nyomát viseli, csakúgy mint a *dektebari* mellett föl-fölötlő *decembari* alak. A fentemlített hónapnevekkel találkozunk a glagolita okiratokban is.

A hét napjai a mi misekönyvünkben a következő neveket viselik: *ponedilaki* (*ponedelaki*-ot csak egyszer találtam), *utoraki*, *sreda* (ritkán *srēda*), *četrtaki* (egyszer *četvtaki* *gββ*), *petaki*, *sobota*, *nedila*. *Petaki* »péntek« mellett egyszer *peti*-t találtam: *v peti po p̄sce* (*k2β*). egy alak, a mely az első kiadásban is előfordul p. o. *v peti stoe uš 12 aplū. (a3γ)*. Szakasztott olyan képzés az *utori*, a melyet egyszer *utoraki* »kedd« helyett találtam: *v utori veliki* (8 quat. 6a.) — az első kiadásban a keddek más neve, mint *utori*, úgy látszik, elő sem fordul. A *peti* elnevezés könnyen érthető, annyit jelent mint az »ötödik« t. i. nap (*peti* sc. danī), az *utori* is úgy magyarázható, ámbár a »második«-at *drugi*-nak mondják horvát-szerb nyelven, az *utori* csak egyházi kifejezés. De ha ezek mellett egyszer *ponedeli* vagy *ponedili* alakot találunk: *v ponđli* veliki (8 quat. 5γ.) és ha az első kiadásban *pondeli* a

¹ Missale Glagoliticum Hervoiae, 28. l.

hétfő rendes neve, ez csak a *peti*, *utori* alakok mintájára képződhetett. Az élő nyelvből nem ismerek ilyen alakokat. *Četrtaki* a horvát glagolita forrásokban rendszeren *v* nélkül található csakúgy mint a *četrti* sorszám név, a melyből képződött, a mi misc-könyvünkben mégis egy helyen *četvrtaki* alakot találtam. A *sobota* alak az egyetlen ismert alak a horvát glagolita forrásokban, szemben a horvát-szerb irodalmi nyelv *subota* alakjával. Kušar, a ki Arbe szigetének mai nyelvéből idézi ezt a *sobota* alakot, a latinból való származását tartja valószínűnek.¹ Milčetić nem kellő kapcsolatban említi a szót, mert *sobota*-t, az egyetlen használt alakot csak nem szabad olyan elvéve előforduló alakokkal egy sorba állítani, mint *okositi*: *okusiti* helyett, *kokavica*: *kukavica* helyett stb., a melyek máshol nem találhatók és valószínűleg könnyen érthető tollhibák, a glagolita *u* t. i. semmi egyéb, mint két egymás mellé irt *o*. Ha Milčetić nem hiszi, hogy a tőle felsorolt példák csak tollhibák, és hivatkozik az éjszaki čakavoknak a kajkavokkal való érintkezésére, álláspontját legfeljebb azokra az alakokra nézve lehetne elfogadni, a melyek csak abban az egy nyelvemlékben találhatók, a melyből azt a pár példát idézi, valószínűleg azokra nézve sem, de a *sobota* szóra nézve semmi esetre sem, mert az mindenütt így és csak is így fordul elő. E szó más szláv nyelvekben is a latin nyelv hatása alatt olyan alakot öltött, a melyet nem lehet egy *sqbota* alakból magyarázni, a melynek a horvát-szerb köznyelv *subota* alakja szabályszerűen megfelel. Az ószlovén *sqbota*-val szemben a cseh, tót és lausitzi szerb nyelvben *subota*, a lengyelben *sqbota*, a polábben *sōbūta* alakot kellene várnunk, tényleg azonban a polábben *sūbūta* a szombat neve, valamennyi többi itt említett nyelvben pedig *sobota*-t találunk, tehát ugyanazt az alakot, mint a horvát glagolita forrásokban és a mai *ča* nyelvjárásban.

Még csak a keresztnevek tarka alakjaira akarok rámutatni, érdekesek ezek, mert híven föltüntetik a különféle hatások keresztvezését. Első sorban említést érdemel a görög nyelvnek — ha nem is közvetlen — hatása, a melyet már fönt a hónapok neveinél is észleltünk. A görögös alakok itt is csak úgy magyarázhatók, hogy előbb az ószlovén egyházi könyvekbe jutottak és ezekkel

¹ L. Rad, 118. k. 15, 1.

együtt elterjedtek a horvátokhoz is. Például hozza föl Jagié a következőket, a melyeket a Hervoja-féle kéziratban talált, de a melyek nagyobbára a többi glagolita forrásokban is találhatók: *Mavricie, Evsebie, Avgustin, Avdakt* (»Audactus«), *Mihail, Prak-sida, Klimant*. Én ezek közül csak egy nevet ragadok ki, hogy igazoljam, hogy a mi misekönyvünkben hasonló alakokkal találkozunk, de hogy egyúttal egy példán kimutassam, milyen ferdtésen mentek gyakran keresztül a nevek. A latin Audactus-nak a zenggi misekönyvben is *Avdakt* felel meg, de a harmadik kiadásban a naptárban augusztus 30-ika alatt *Avdifakt*-ot találunk!

Nem említi Jagié azokat a neveket, a melyekben a latin *b* helyén *v*-t találánk, úgy mint az új görögben. Ilyen pl. a következőesen mindig csak *Ěkovi* (olv. Jakov)-nak irt Jakab név. Igen jellemző és bizonyítja a glagolita istentisztelet hajdan nagy elterjedését és népszerűségét, hogy a katolikus horvát nép mai nap is a glagolita egyházi könyvek révén elterjedt görögös *Jakov* alakkal nevezi a Jakabokat és hogy csak helylyel-közzel hallható a latinos *Jakob* alak.

Csaknem ép oly mély gyökeret vert a horvát népnél az *Elisaveta* (ejtsd *Jelisaveta*) »Erzsébet« név is e görögös alakjában, ámbár már a glagolita misekönyvekben is ingadozást találunk. A mi misekönyvünk az evangéliumbeli Erzsébetet *Elisavta*-nak írja (egyszer *a3γ*, kétszer *a4α*), a mit, ámbár nincs rövidítő jel a *v* fölött, valószínűleg *Jelisaveta*-nak kell olvasnunk. Ezt abból is következtethetjük, hogy Szent-Erzsébetet is, a melynek ünnepe november 19-ikére esik, *Elisaŕta*-nak írja egyszer a mi misekönyvünk, de már rövidítő jellel *v* fölött. Az utóbb említett alak a naptári részben fordul elő, míg a Propriumban az illető napon már a latinos *Elizabeta* olvasható, még pedig négyszer (a czimben *Elizaŕti* irást találunk, a szövegben egymásután *Elizabeti, Elizabēti* és *Elizbēti* olvashatók). A többi misekönyvekben is rést ütött a latin befolyás: míg a fönt említett *Ěkovi-Jakov* mindenütt csak is így fordul elő, addig a Hervoja-codex *Elizabeta*-t ir a naptárban, a harmadik nyomtatott kiadás is a naptárban ép úgy, mint a Propriumban ezt az alakot tünteti föl, vajjon az evangéliumban is, azt nem tudom, csak úgy, a mint nem jegyeztem ki az első kiadásból és a Novak-féle kéziratból az illető helyeket.

A mai horvát nyelvben e kcrán észlelhető ingadozás mel-

lett is a *Jelisaveta*-ból képzett *Jelisava* alak széltiben használatos, királynénkat csak is így hívják. A mellett előfordúl a *Jelisaveta* alak maga is és a *Jelisava*-ból képezett *Jelisavka* kicsinyítő. Minthogy azonban az egyházi nyelv latin, *Elizabeta* is hallható. Egészen újnak látszik a két alak kombinációja: *Elisabeta* ($s=sz$ b mellett!), talán csak tudákos alak; Jagié szóbeli közlése szerint körülbelül az utolsó 20 év alatt terjedt el a naptárak által. Én nemcsak a *Zvonimir* nevű naptár idei évfolyamában találtam, hanem Milčetiének egy már említett cikkében is¹ Az akadémia szótárában, a mely a neveket is közli, ezt az alakot hiába keressük a betűsorrend szerint, csak véletlenül bukkanhatunk rá az *Alsabeta* czikk alatt, a mely így hangzik: »*Alsabeta* f. Elisabeth isperedi *Elisabeta* Jelisaveta. Samo u jednom spomeniku XV. v., ali se slovo *s* ne može pročitati. *Naše gospođe Al(s)abete* (piše ban Jvanis o svojoj ženi) Mon. serb. 279.« »(*Alsabeta* f. Elisabeth v. ö. *Elisabeta*, Jelisaveta. Csak egy nyelvemlékben, a XV. sz.-ban, de az *s* betűt nem lehet elolvasni. *Naše gospođe Al(s)abete* (írja Jvanis bán feleségéről) Mon. serb. 279.)« De ez az *Elisabeta*, a melyre itt hivatkozás történik, a gondosan készült szótárban, a mint már említettem, a maga helyén nem található, a mi azt bizonyítja, hogy sem Daničić, a ki az anyag javarészét összegyűjtötte és az első 4 betűt maga szerkesztette is, sem a későbbi szerkesztő nem talált *Elisabeta* alakot a forrásokban. Az *Alsabeta* alatt található Elisabeth tehát nem tekinthető másnak, mint a czímszó magyarázatának, *Alsabeta-Elisabeta* csak átírás féle. De maga az *Alsabeta* sem nagyon hiteles alak, hiszen épen az *s*, a mely bennünket érdekelne, a mint Daničić is mondja és a mint Miklosich kiadásából is látni (Monumenta Serbica, id. h.) már nem vehető ki az okiratban. Az egész alak tehát csak is Miklosich föltevésén, még pedig kétségkívül hibás föltevésén alapul, mert, úgy látszik, nem *s* hanem *z* hiányzik, a mi ez okiratban a *ž*-nek is jele, és a név valószínűleg *Alžabeta*-nak olvasandó — a kajkovok még ma is *Jalžabeta*, *Jalža*, *Jalžica*-nak hívják az Erzsébeteket, illetőleg Erzsiket — ugyan azzal a *zs* hanggal, a melyet hasonló okokból a mi *Erzsébet* nevünkben is találunk, a mely p. ó. a tót *Alžbeta*-ban is hangzik.

¹ Rad, 121. k. 112. l.

De térjünk vissza e kitérés után, a melyet szükségnek tartottam, mert szoros kapcsolatban áll a horvát keresztnevek fejlődésével, a horvát akadémia nagy szótárában található alakokra. Ha az *Alžbeta*, *Jalžbeta* alakoktól, a melyek megint másfelé mutatnak, eltekintünk, a szóban levő keresztnév hétféle változatban található, mint ép annyi külön kis czikkecskének feje: *Elizabeta*, *Jelisafta*, *Jelisava*, *Jelisavet*, *Jelisaveta*, *Jelisavka*, *Jelisavta*! Ezek közül a második *Jetisafta* és az utolsó *Jelisavta* érdekel bennünket, az utóbbi azért, mert misekönyvünkben három helyen rövidítő jel nélkül *Elisavta* írást találtunk, amaz pedig azért, mert az *f* azt bizonyítja, hogy *Jelisaveta* mellett a *Jelisavta* (ejtsd *Jelisafta*!) rövidült alak tényleg megvan a nyelvben, úgy hogy a priori nem lehet tudni, szabad-e a mi misekönyvünkben az *Elisavta*-t *Jelisaveta*-nak olvasni, *e*-vel *v* és *t* közt. A *Jelisavta* alakot Milietić is említi írott forrásokból, a belőle lett becéző *Safta*-t pedig az élő nyelvből, Veglia szigetéről.¹ Az akadémia szótárából is látni, hogy a *v*-s alak, a mely utolsó sorban a görög kiejtésen alapúl és az egyházi szláv könyvek által jutott a horvátokhoz, ha nem is az egyetlen használt alak, mégis széltiben elterjedt, a mi megint csak is azt mutatja, hogy a glagolita istentisztelet hatása milyen nagy körre terjedt és milyen mélyre ment.

Több ilyen *v*-t is találunk a mi misekönyvünkben. Barabás neki *Varava* (9. quat. 8β kétszer); 9. quat. 8δ. lapján pedig háromszor olvassuk azt, hogy *eŵrěiski* »hebraice«; az *a4γ*. lapon azt írja hogy: *šlva Livaŋva* »gloria Libani«, a 9. quat. 7α. lapján *bī ō Livana* pridetī »Deus a Libano venies.« De már azt olvassuk, hogy: *Abraamu* (*o7γ*.), ámbár itt is *v*-nek kellett régebben lennie, mert nemcsak a Hervoja-féle kéziratban találjuk az *avraamlju* alakot (l. Jagić értekezését, 13. l. bal hasáb), hanem még a később nyomtatott 3-ik kiadásban is *Avraamov*-ot találtam a halotti misében.

Nem bocsátkozhatom itt a görög nyelv e közvetett hatásának további kutatásába, csak is egy nevet akarok még említeni, a melyet Jagić nem hoz föl, az *Ilija* nevet, a mely szemben a latin »Elias« névvel mindig azzal az *i*-vel hangzik még mai napig is, a mely az egyházi szláv nyelvben rendesen a görög *η*-val szemben áll.

¹ L. Rad, 121 k. 112. l.

Attérek most már a nevekben észlelhető *népies* irányra. Legszembeötlőbb e tekintetben az idegen *f*-nek *p*-vé való változása, a melyről Jagié is említést tesz a Hervoja-féle misekönyvről írt értekezésében. (28. l.) Eredetileg nem volt *f* hang a horvát nyelvben — később *hv*-ből fejlődött: *hvala*: *fála* »hála« — azért más ajakhanggal helyettesítették az idegenből kapott szókban, első sorban *p*-vel. Így lett az olasz *focaccia*-ból a horvátoknál *pogača*, mielőtt tovább vándorolt mihozzák, a *paszuly*, *palaczk* *p*-je is így keletkezett. Találkoztunk is már ilyen *p*-vel a hónapok neveinél, mert míg a február nevében a *pervari* szóban a *v* utolsó sorban görög hatásra vezethető vissza, a székezdő *p* népies átalakulást mutat. Ha a Hervoja-féle kéziratban *Vervari*-t találunk, akkor az *f*-nek csak más ajakhanggal való helyettesítését találjuk a szó elején. Ezt a népies *p*-t a mi misekönyvünkben az idegen *f* erősen szorítja, de azért elég nyomát találjuk, sőt egy-egy névben megmaradt mind mai napig, pl. a *Josip* névben — a mi misekönyvünkben következetesen *Osipi*, — a melyből az ismert *Josipović* vezetéknev is származott, vagy a *Stepan* névben, a mely a mi misekönyvünkben az *i*-tájszólás szokása szerint *Stipani*-nak hangzik. Az ingadozás a mi misekönyvünkben néha igen jellemző: május 1-ején *Filipi*-et olvasunk a naptárban, de a mellett »ad Philippenses« úgy hangzik hogy *k Pilipsiem* (a2β.), június 9-én a Propriumban *Feliciēni*-t találunk, a naptárban ellenben *Peliciēni* áll, a latin »praefatio« hol *profaciē*, hol *propaciē*, így aztán nem csoda, hogy az idegen »epiphania«-nál az ellenkező változást is találjuk: *efifaniē* *epifaniē* mellett.

Ránk magyarokra nézve különösen érdekes az a sok eset, a hol latin, illetőleg olasz *s* helyén *š*-et vagy *ž*-t találunk. Hogy a keresztnevekben a sziszegő a szerint változik, hogy honnét került a név, azt már az Erzsébet név horvát másain észlelhetjük. Ott a latin hatásnak tulajdonítottuk, ha a zenggi misekönyvben és a későbbi forrásokban egészen a mai napig *Elizabetha*-t találtunk, *z*-vel, szemben az ószlovén hatására visszavezető *sz*-es *Jelisa-veta*, *Jelisava* alakokkal. Hogy helyes nyomon jártunk, azt ebben az esetben kétségtelenné teszi a *z*-vel párosuló *b* szemben az *sz*-szel járó *v*-vel. Ha a mi *Erzsébet* szavunkat hasonlítjuk össze az említett két alakkal, a sziszegőnek olyan fejlődését találjuk, a mely megint más hatásra vezetendő vissza: benne a velencei kiejtés-

ben a köz-olasz *z* helyén hallható *zs* tükröződik. A mint láttuk, a horvátoknál sem egészen ismeretlen egy ilyen *zs*-alak; a kajnyelvjárásban még ma is *Jalžabeta* alakot találunk. Ha egy pár név, úgy mint *Jelisava*, *Josip*, egészen a mai napig megőrizte a horvátban a görögös kiejtés nyomát, az rendkívül érdekes, abba bele van temetve a horvátok művelődéstörténetének egy régi, már csaknem elfelejtett mozzanata, de e gyér maradványok mellett ott találjuk a latin hatást és végre számos néven, számos közkeletű szón a velencei hatás félreismerhetetlen bélyegét, különösen ha a régi glagolita okiratokat forgatjuk. Ha p. o. egy 1491-ben kelt okirat így kezdődik: *Fratar Mihal vikariš kloštra* »Mihály szerzetes, a kolostor vikáriusa« (Kukuljević *Acta croatica* 131. sz.), olyan sajtósággal üti meg fülünket az a megszokott *s* (*š*), amelyet a horvátok is arról a vidékről kaptak, a honnan magyar és horvát egyaránt annyi keresztnévét, annyi szavát és a mi mind ennél jóval fontosabb, latin írástudását kapta. Ilyen nevekkél találkoztunk már a mi misekönyvünk utóiratában is; ott olvassuk a még ma is egyedül használt *Blaž* »Balázs« és *Gaspar* »Gáspár« neveket, de találunk sok más névben is *s*-et (*š*) vagy *zs*-t (*ž*), ámbár egészben véve az *sz* (írva *s*) dominál, a mi részben bizonyosan a fõnt említett egyházi szláv könyvek révén közvetített görög hatásnak tulajdonítandó, részben azonban a velencei kiejtéssel szemben álló közolasz kiejtésbõl származik — utóbbi esetben *sz* mellett *z* található, valahányszor az olaszban zöngés a sziszegõ. *š*-t találunk p. o. a következõ nevekben: *Šikst* Sixtus, *Šebestiēnī* Sebestyén, *Felicišimī* Felicissimus, *Šabina* Szabina, *Dēonožij* Dénes, *Ruštiki* Rusticus, *Kališti* Callistus, *Fauštinī* Faustinus. Ehhez illik a latin sequentiából lett *šekvenciē* és az ostyánknak megfelelő *oštja*. De hogy a mellett mennyire hatalmas az *sz*, azt látni a sokkal számosabb *sz*-es alakokból, a milyenek *Priska*, *Skolastika*, *Maksimiēnī*, *Soteria*, *Krstina*, *Justinī*, *Anastasij*, *Saturnij*, *Damasī*, *Silvestari*, *Susana*. Sõt még olyanokat is találunk, mint *Tomasī* és *Simun*, illetõleg *Simeon*. Ez utóbbi nevek azért föltünõk, mert *Tomasī* helyett a glagolita okiratok rendszeren *Tomašī* alakot mutatnak, Kukuljević indexében csak egyszer találunk *Tomas*-t, nyolczszor *Tomaš*-t, egyszer a *Tomas*-ból képzett *Tomasović* vezetéknevet, ellenben hétszer *Tomasic* nevü személyt és egy *Tomašković*-ot. *Tomaš* még ma is jára-

tos a čakavoknál és kajkavoknál, az irodalmi nyelvben a *Toma* alak járja.

A *Simun* és *Semion* azért föltűnő, mert mai nap is még használatos a *Šimun* »Simon« alak, régebben meg éppenséggel gyakori: Kukuljević indexében csak egy *Simun* nevű papot találunk, *Šimun*-t ellenben háromszor (egyebek közt egy 1526-ban kelt okiratban a modrusi püspök nevéül *Šimun*-t találunk), a belőlük képezett vezetéknevek is a *Šimun* alakot járatosabbnak tüntetik föl a *Simun*-nál: *Šimunčić* egyszer található, *Šimunić* háromszor, azonkívül egy *Šimunovac* birtokkal is találkozunk. Ezzel szemben a mi misekönyvünkben mindig csak *S* (*sz*)-es alakot találunk, még pedig nemcsak a nagypénteki passióban, a hol három ízben ismétlődik *Simuni* Petari, meg a Propriumban, a hol október 28-dika alatt *Simuni*-t találunk, hanem a népies befolyásnak inkább kitett naptári részben is, a hol az említett napon *Simuni* van bejegyezve, október 8-dikán pedig Zára városának védőszentje *Semioni* néven van fölemlítve. A harmadik kiadás legalább ezen az utolsó helyen a népies *Šimun* alakkal él, különben pedig teljesen összevág a mi kiadásunkkal.

Hadd említsek itt még egy érdekes ingadozást, a melyet Jagić a Hervoja-fele misekönyvből mutatott ki: ott augusztus 3-dikán István vértanút a népies *Stipani* néven találjuk a naptárba bejegyezve, de augusztus 20-dikán azt olvassuk, hogy *Štifana* krala ugrskoga, a mi a magyar *István* név hatása lehet, a mint ezt már Jagić is — ámbár kételkedve — állítja.¹ A zenggi misekönyvben az első helyen *Stipani*-t találunk, augusztus 20-dikán

¹ Litera *š* cum hungarico *s* in István cohaerere videtur. (28. l.) A horvát-szerb nyelvben van ugyan egyebek közt *š*-sel hangzó *Šćepan* alak is, de itt az *š* csak a rá következő *ć* hatása alatt fejlődött egy rendes hangtani törvény következtében, v. ö. *liš* »levél«, *lišće* »levelek.« *Šćepan* mellett van egy *Stjepan* alak, a horvát irodalmi nyelvnek rendes alakja, a čakavok rendszeren *Stipani*-t mondanak. Az *š* tehát a *Štifan* alakban nem keletkezhetett a horvát nyelvben magában. De nagyon könnyen kerülhetett egy *š*-es alak az olasz *Stefano* név velencei kiejtéséből, úgy a mint *stampare*-ből *štampati* lett, *posta*-ból *pošta* stb. stb. Ha *Štifan*-féle alak csak a Hervoja-fele misekönyvben az említett helyen fordulna elő, akkor az igaz, alig gondolhatnánk másra, mint magyar hatásra, de előfordul Kukuljevićnál, ámbár az indexbe nincs fölvéve, a 22. sz. okiratban egy »prier *Štipan*«, »*Štefan*« alak pedig többször található, csak úgy, mint a belőle képezett *Štefanić* és *Štefković* nevek.

Szent-István nevét nem nyomtatták be, csak később irta valaki a lap szélére azt, hogy *Stipan* kral, a miből most már csak *st* látható a felső sorban és *kral* (az l-nek csak első fele maradt meg) az alsóban.

Hogy mennyire tarkák különben is a nevek alakjai, arra hadd szolgáljon például Mihály arkangyal neve, a mely *Mihael*, *Mihail* és *Mihovil* alakban fordul elő. A harmadik kiadásban ezekhez hozzá jön még egy negyedik alak is: *Mihal*.

De nem folytatom tovább. Lehetetlen egy könyvismertetés szűk keretében mindazokat a kérdéseket csak érinteni is, a melyek kapcsolatban állanak a horvátoknál valaha olyan elterjedt glagolita írástudással. Csak is annyit említettem föl, a mennyit szükségesnek tartottam, hogy a zenggi misekönyv jelentőségét, a melyért annyit áldoztunk, minálunk is megértsék. A mellett természetesen nem téveszthettem szem elől a főfeladatomat, hogy a mi misekönyvünkről olyan leírást adjak, a mely a tudományt is valamennyire előbbre viszi. Vannak, tudom jól, olyan részletek az értekezésben, a melyek elriaszthatják a nemszakértőt, de azért reményelem, akad mégis ezek között is, a ki legalább végig lapozza dolgozatomat, hogy tájékozást nyerjen sok olyan kérdésben, a mely a horvátokra nézve fontos és épen azért ránk nézve sem lehet közömbös. Ha a magyarok története szoros kapcsolatban áll a horvátokéval, úgy hogy lehetetlen az egyik nép történetét megírni vagy akárcsak meg is érteni, ha nem ismerjük a másikat, akkor nem hűnyhatunk szemet a horvát nép életébe valaha olyan mélyen bevágó kulturális mozzanat előtt, mint a milyen a glagolita istentisztelet és minden, a mi vele összefügg.

Hibaigazítások. Az első közleményben, a mely a Könyvszemle 120—149. lapjain jelent meg, kijavítandók a következő apró, de mégis kicsit zavaró sajtóhibák: a 127. l. 4. jegyzete 2. sorában *pro* h. olvasd: *po*; a 131. l. a 21. sorban *sem* után vessző (,) a 23. sorban *könyvet* után pontos vessző (;) teendő; a 113. l. 11. s. *Čurila i* (két szóban) olvasandó; a 136. l. 7. s. alulról *navlašnih* olvasandó; a 145. l. 54. sz. a. *nepldne* h. *nepldno*, u. o. 5. sz. a. *Mša* h. *Mša* olvasandó; a 146. l. 78. sz. a. a fölkiáltó jel (!) törleendő; a 147. l. 3. sor alulról *Šekvenci* és *mr̃vni* közt a *za* szócska maradt ki,